

Pogled nazaj – osebno, ob izidu dveh monografij Inštituta za arheologijo

Ormož

Janez Dular, Marjana Tomanič Jevremov (s prispevkom Boruta Toškana in Janeza Dirjeca): *Ormož. Utrjeno naselje iz pozne bronaste in starejše železne dobe / Ormož. Befestigte Siedlung aus der späten Bronze- und der älteren Eisenzeit*. Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 18, Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, Založba ZRC, Ljubljana 2010. ISBN 978-961-254-190-3. 212 strani, 171 strani prilog.

Nikakor ne bom dela, ki je pred nami, ocenjevala. Do- volite mi pa, da se malce pospominjam predvsem enega od prvih izkopavanj v ormoški prazgodovinski naselbini in, ko imam v roki knjigo z imenom mnogih pričakovanj, občudovanj pa tudi nestrinjanja v moji arheološki generaciji, naj se spomnim tudi tedanjih sodelavcev in zlasti Bernarde Perc. Mogoče bo tako malce lažje razumeti določena dejstva s tistih ormoških izkopavanj, ki na objavo še čakajo, pa tudi (mogoče) zapisati kako dejstvo iz strokovne zgodovine. Zdaj se mi namreč že dogaja, da pisci strokovne zgodovine (npr. v Arheološkem vestniku 61, v odličnem pregledu Katje Predovnik in Tomaža Nabergoja, ki postavljata delo Vinka Šribarja in Marjana Slabeta tudi v tej reviji na mesto, kot mu gre, vendar preveč sedanjemu času vsečno poenostavljata – pa se ne spotikam ob njun tekst zato, ker je kritičen do izdelka, ki sem mu sama “zakrivila” konkretno besedno obliko –, temeljito predebatiranega pravilnika za posamezna dela in spomeniškovarstveno prakso financiranja) drugače razumejo v naših nekdanjih pisanjih za moje pojme povsem razumljiva in odlično dokumentirana dejstva. Sicer je tako tudi prav, to in ono mora utoniti v pozabo, današnji čas ima svoje predstave in dosežke, in tem preteklost ni nikoli dorasla.

Ormož je bil najdišče, ki je zaznamoval moje arheološke začetke. Kar iznenada se je pojavilo to ime in ime Bernarde Perc med novicami v časopisu in v poskusnih televizijskih oddajah v filmu, s katerim je Pika Lukežič pospremila Franceta Stareta in seminar na ekskurziji na Vače in v Ormož. Odmev teh informacij mi je, še študentki, pomagal pojasnjevati znanec pomembnost izbranega študija. Očaranost je ostala. Nekaj kot rahla nevoščljivost je spremljalo maloštevilne kolege iz seminarja, ki so mogli v Ormož na terensko prakso v letih izkopavalne suše. Tedaj so bile akcije na Barju zelo skromne, dela v Šempetru so šla h koncu, kulturna plast za naša edina šolska izkopavanja na Drulovki je bila povsem tenka in denarni vir zanja je usahnil, še preden ga je bilo sploh kaj bolj čutiti. Potem se je zgodil majhen čudež, da sem postala kustos za antično, klasično arheologijo v muzeju na Ptuj in s tem Bernardina sodelavka, v mnogih pogledih seve vajenka. Smela sem ob njej doživeti trenutke negotovosti, nezadovoljstva, a tudi drzni polet njenih velikih načrtov, njen neizprosni boj s seboj in z drugimi za strokovnost v arheologiji in muzejstvu. Nerazumljena in na čase nerazumljiva mi je znala – vem, da bi se zdaj strinjala z menoj – zagreniti kar nekaj delovnih dni, znala pa je po drugi strani besedo tako obrniti, da je ta najprej izzvala smeh, potem pa postala ljubezniva in prijateljska pomoč in opora.

Prva izkopavanja, ki jih je financiral Sklad Borisa Kidriča za raziskovalno dejavnost, so bila v Ormožu. To je bil velik, tudi osebni uspeh za Bernardo in nemalokrat vzrok grenkobe v bolj uglednih ustanovah, ki so tedaj še zaman prosile pri tem Skladu za finančno podporo. Moji vajenski dobi je Bernarda mnogo koristila tudi s svojimi pripravami za objavo gradiva in na veliko zavarovalno izkopavanje leta 1958/1959 v Skolibrovi ulici. Pri pripravah za objavo jo je begalo število dobrih nasvetov kolegov (zelo jih je cenila, čeprav jim ni tega nikoli pokazala), da je po vsej sili hotela ubrati svojo pot: zaporedje obdelave je večkrat spremenila, preoblikovala način risb in rekonstrukcije predmetov ... Že s tem me je naučila, da izdelek pač ne bo nikoli popoln in da je zmeta marsikdaj najpomembnejši prispevek k vedi. Pa tudi tega me je nehote naučila, da bi bilo treba pravi čas razumeti – ali pa le preslišati tiste poslej mnogokrat v pogovorih uporabljene besede G. Kossacka *Warum ein Buch, ein Artikel genügt vollkommen – čemu knjiga, članek bo povsem dovolj*, ko mu je razlagala, kako bo utemeljila datacijo kar s knjigo. Izkopavanja v Skolibrovi ulici so me pa najprej seznanila s tem, kako lepo jasno se temni sledovi kurišč in sploh organskih snovi ločijo od rumene ilovice, da je očiščen planum v resnici tako neposreden, živ dotik z davnim bivanjem, kot ga v peščeni, ruševinskih plasteh na Gorenjskem in v Emoni do tedaj še nisem spoznala. Hkrati sem se pa pri teh izkopavanjih že na začetku jasno zavedla bolečine, da je strojni izkop v nekaj urah uničil, kar je nastajalo stoletja, da do tega nikoli več ne bomo našli poti.

Skupaj s celotno pretežno mlado ekipo smo pri izkopavanju po vsej sili skušali izluščiti nekaj vertikalne stratigrafije iz po sodobnem rušenju preostale brezupno enotne črne prstene plasti, pa pri tem šele postopno tipali za izpovedjo absolutne globine ognjišč in iz plasti ob ognjiščih zdroljenih velikih posod. Odgovora na to vprašanje, naj mimogrede omenim, pravzaprav ne najdem niti v poznejših obdelavah. Mogoče je povsem preprosto: da tega, kar se je zdelo, da je pravilo, na terenu v resnici potem sploh ni bilo. A naj ostanem pri prejšnjih mislih. Nepopisno sem bila razočarana in nejevoljna tudi nase, da smo se naposled z izkopavanja vrnili v muzej brez originalne risbe tlorisa. S trudom smo jo risali dokaj dni in potem, očitno ob prevozu opreme, izgubili ... Seveda sodi k spominu na prva dela ta ali ona vedno duhovita, četudi pikra beseda Stanka Pahiča. Najprej tista, da je imela Bernarda za dela v Ormožu dobro voljo in denar, oba Staneta ideje, kako delati, potrpljenje za zaresno delo pa Janez Gojkovič. Nepogrešljiva postane zatem takoj zgodbica, kako so moški v svoji improvizirani spalnici “brez oken in brez vrat” v gradu sredi noči s strahom poslušali korake Staneta Gabrovca v gozdarjih in je sodelavec iz Beltincev vedel, da je to zdaj pa res tisti nevarni “tolvaj”, pred katerim je možna samo ena obramba – kramp, dvignjen visoko nad glavo! V pogovoru potem ni smel manjkati niti spomin na opuščeno trgovinico s čevlji, ki smo jo dobili v uporabo za “štab” in kjer sem morala redno dopolnjevati razstavo o izkopavanjih in najdbah v izložbi tako, da ni bilo videti, da sva imeli za oknom z Bernardo tudi bivališče. V vrsto spominov se je prav vsililo tudi podoživljanje srhljivega spoznanja v svetlem jutru, kako globoko na tlaku grajske veže bi se raztreščila, da je zdrsnila noga v napačno stopinjo po tramu v odprtem

ostrejšu ali da je roka zgrešila v pomoč ponujeno dlan tam, kjer je minulo noč v razdrapanem ostrejšu držala edina pot do z mesecem obsijanega grajskega stolpa ... Pa, da je reportaža za časopis pod peresom Janeza Mesesnela lahko dobila dokončno obliko šele ob glasnem ponavljanju verzov iz Gradnikove Kitajske lirike. To smo člani ekipe namreč le bolje obvladali kot *la lune blanche sur le bois* in druge lepote francoske poezije iz antologije v Pahičevi zakladnici.

Prva izkopavanja Pokrajinskega muzeja Ptuj s finančno podporo Sklada Borisa Kidriča so bila torej ta v Ormožu, v Skolibrovi ulici, in nato še ona 1963 v Ptuj, na Zgornjem Bregu. V tekmi za ta sredstva naj bi se pa malce s pridom odrazilo tudi dejstvo, tako je bajalo izročilo o ormoških izkopavanjih, da je znala Bernarda obiskovalce in ocenjevalce sprejeti kot prava štajerska gospodinja – s cvrtjem in žlahtno kapljico tam v Havlasovi gostini.

Moji spomini danes stroki lahko malone izključno služijo kot pripomoček za delo v strokovnem arhivu. O delu smo vodili (rokopisno) dnevnik, spisan v kar najbolj obsežen in trajen šolski zvezek. Podatki o vsakem delovnem dnevu posebej so potem vsebovali poleg podatkov o vremenu, prisotnih kopačih in "članih ekipe" in o opravljenih delovnih urah še kar moč točen, dosleden in sproten opis dela v arheološki strukturi, vključno z mnenjem pisca o zapažanjih, ki bi mogla spremeniti že doseženo. Dnevnik je pisal navadno vodja, pa tudi drug bolj izkušen član in – kolikor seže moj spomin –, smo bili pri tem dokaj gostobesedni. V dnevnik smo sproti pisali in za potrebe identifikacije opisovali in skicirali posebne drobne najdbe. Sodelavci smo spremljali kopače v vsaki skupini, ki smo jih razporejali, če je bilo le mogoče, po posameznih enotah v plankvadratni mreži in pazili na najdbe. Posebej smo vodili fotodnevnik, na moč preprosto zadevico, saj so bili skoro vsi sproti posnetki narejeni iz roke, na črno-beli film (formata leica in izdelek tovarne, ki je bil pač tisti čas na tržišču) z novo novcato muzejsko praktiko. Grafična dokumentacija, delo za vse člane ekipe, je vsebovala v zvezke z milimetrskim rastrom čim bolj sproti risane prostoročne skice situacije na mestih dnevnega kopanja in v merilu 1: 10, 1: 20, in 1: 40 ročno risane ter z barvnimi svinčniki castelli pobarvane skice posameznih planumov (dokaj svobodno oblikovanih iz režnjev, debelih glede na dimenzijo rezila kopače v približno 25 cm do dna enotne temne plasti) in detajlov v njih. Sestavljeni načrt v merilu 1: 100, nastal iz teh spodnjih planumov, kjer se je temna kulturna plast s sledovi arhitekture (stojke za lesene kole, jame in ev. ostanki ognjišč in keramike ali drugih materialov) jasno odražala v rumeni ilovici, smo lahko primerjali potem nekaj še s situacijo v isti globini celotnega izkopanega zemljišča, narisano ob koncu terenskega dela v en mah. (Ta načrt smo potem žal izgubili.) Značilna mesta s strukturami v plasti so bila v enakih merilih narisana še v profilu. Sproti pa smo dopolnjevali risbo enega (in dele drugih dveh) vzdolžnega – med Skolibrovo ulico in "mestno grabo" usmerjenega – in enega nanj pravokotnega profila celotnega terena. Ker sem prihajala iz "šole" Jara Šašla in s sondažnih jarkov v Emoni, sem sitnarila, da profilov rišemo premalo. Toda ob koncu del so skrbno "izpraznjene" jame in jamice za kole po mojem spominu narisali tudi v prerezu, in to posredno omogoča sledenje, kako globoko je segla v tla posamezna struktura.

Arheološka najdišča Ptuja

Jana Horvat, Andreja Dolenc Vičič (sodelavki Marjana Tomanič Jevremov in Marija Lubšina Tušek): Arheološka najdišča Ptuja. Rabelčja vas / Archaeological sites of Ptuj. Rabelčja vas. Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 20. Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, Založba ZRC, Ljubljana 2010. ISBN 978-961-254-237-5. 212 strani in ilustracij.

Druga knjiga, ki me navdaja z velikim veseljem, je knjiga Ptuj Rabelčja vas. Ko držim v roki knjigo z glavnim naslovom Arheološka najdišča Ptuja, pomislim, kolikokrat sem si v času svojega delovanja v stroki in poklicu želela, da bi izšla razprava s takim naslovom – in prav gotovo ne samo jaz!

Inštitut za arheologijo je pred kratkim dodal svoji vse bolj spoštovanja vredni seriji publikacij tudi to izpod peresa Jane Horvat in Andreje Dolenc Vičič. Je najnovejša in do določene mere novost med arheološkimi topografijami, dasi star deziderat. Prva je namreč med dosedaj izdanimi topografijami, ki obravnava arheološko gradivo mesta oz. antične urbane naselbine in obravnava skladno z rezi in razmejitvijo sodobnega kartografskega zapisa na uporabne liste del ptujškega arheološkega najdiščnega kompleksa. Obravnava tako zemljišča v Rabelčji vasi in z njimi topografsko združeni vzhodni del zemljišč prazgodovinskega in sploh staroveškega urbanega organizma. Knjiga se, kot pravim, sicer lepo sklada z dosedanjimi objavami arheoloških topografij, a je morala vendar krčiti tudi ledino. Najprej opozarjajo na novosti že imena in delovno mesto sodelavcev. Navajeni smo bili med pripravljalci gradiva za tak monografski rezultat videti še druga imena. Toda mislim, da je bila ravno zožitev delovne skupine tisti organizacijski poseg, ki je onemogočil razpad temeljne ideje celotnega projekta, kar se je vselej zgodilo prejšnjim pripravam. Zdaj so izdelek sicer zaznamovali ob obeh avtoricah najprej njuna ožja ekipa, zrasla iz dolgoletnih izkušenj ob topografskih obdelavah v Arheološkem inštitutu, nato Pokrajinski muzej na Ptuj, s terenskim in muzejskim prispevkom kustodinje za arheologijo Marjane Tomanič Jevremov in ravnatelja ter kustosa Blagoja Jevremova, čigar spominu je zvezek tudi posvečen, in naposled obsežno delo Marije Lubšina Tušek, konservatorice na Zavodu RS za kulturno dediščino – enota Maribor, izpostava Ptuj. Zvezek tako združuje izkušnje znanstvenoraziskovalne, muzejske in spomeniškovarstvene arheološke dejavnosti, je pa vendarle – prepričana sem, da se ravno tu pozitivno odraža učinkovitost manjšega števila sodelavcev – rezultat strogo terminsko določenega in trezno načrtovanega projekta. Sodim med tiste, ki smo od časov Arheoloških najdišč Slovenije dalje skupaj s Pahičem in Petrujem videli (danes z dokumentiranjem kulturnih spomenikov in organizacijo dela za njihovo varstvo spet potrjeno dejstvo) topografske podatke z njihovim pridobivanjem vred predvsem kot temeljno med delovnimi nalogami v organizacijah za varstvo spomenikov, a smo se hkrati zavedali, da je nujno treba pragmatično razdeliti te naloge na manjše smiselne enote, že zaradi tiste množine podatkov, ki so bili zbrani že prej, in tako varčevati. Kot se pri t. i. mestnih zvezkih ni bilo nikakor mogoče omejiti zgolj na črpanje podatkov iz objav ali ne le iz izsledkov v poročilih z izkopavanj z dovoljenji, tudi sprotno muzejsko spremljanje dogajanja in tam zbrani najdiščni podatki ob predmetih niso mogli služiti v vsakem

primeru. S časom smo namreč vsi, vsak po svoje razvili in vgradili v nastajajoče zbirke topografskih podatkov značilnosti svojega delovanja, v teku delovnega procesa ne vedno ravno dobrodošlo, končnemu topografskemu izsledku pa, kot se je izkazalo, kar v prid. Take značilnosti vidim v določenem oziru v prav posestniškem, lastniškem razmerju do vsega, kar je materialno in teoretično povezano s posameznim muzejem, nato spomeniškovarstveno površnost, nastalo zaradi naglice, saj mora biti ta služba pripravljena ponuditi v razpravljanje vsak hip kar najbolj ažurno zaključeno zgodbo, ne glede na fragmentarnost arheološkega gradiva, ter naposled – bistveno – trezen pogled objektivno neobremenjenega raziskovanja. V našem primeru je bilo po moje odločilno za kvaliteto rezultata poleg povedanega še dejstvo, da sta obe glavni avtorici že predstavnici nove strokovne generacije in nista obremenjeni z vsem, kar se je nabralo v zavesti tistih, ki smo bili sopotniki prejšnjih akcij. Prvotno sodelovanje vseh, ki smo skušali krotiti podatkovno materijo, da bi ne kipela na vse strani čez okvire in razmejitve, je namreč vodilo samo do tega, da je delo vselej spet obstalo. V vlogi režiserja akcije smo, kar se spominjam, srečevali vsaj ime Jara Šašla, v PM Ptuj in pozneje v spomeniški službi moje, v PM Ptuj poleg obeh sedanjih avtoric jasno tudi ime Zorke Šubic, pozneje še koga, naposled pa z ZVNKD Maribor ime Ivana Tuška. Delo je imelo preohlapen okvir in prav tako ni bilo sistematično financirano. Zato je treba iskreno čestitati vodstvu IzA za vztrajnost pri ponovnem organiziranju kot tudi Jani Horvat osebno, da se je tako posvetila problemom arheološkega Ptuja, da je mogla voditi in opraviti delo najprej za ustrezno poglavje v *“Autonomous Towns ...”* in nato, vseskozi ob vztrajno marljivi pomoči Andreje Dolenc, voditi in privesti vse do natisa izbrani topografski zvezek. Morda je bil zvezek na prvi pogled “manj zahteven”, saj je obravnaval gradivo, ki so ga sodelavci v veliki meri poznali iz lastne izkušnje in s svojih izkopavanj. Kljub temu je bilo treba prej ali slej skozi množico vseh podatkov drugega izvora in vsem slediti z detektivsko vztrajnostjo! Mislim, da se vsi drugi zbiralci gradiv ob koncu nismo mogli čutiti kakorkoli prezrte, saj sta avtorici namenili posvetovanjem o našem vedenju in pogledih na materijo obilo in dovolj časa. Tako so bili sodelavci priprave te topografske knjige res osebno zavezani svojim prispevkom. Za tako učinkovit potek akcije je vendar po moje enako pomembna, kot je manjše število avtorjev, naposled še omejitve izbora snovi za objavo: ker redakcija ni predvidela v večji meri uporabe interpretacij najdenega drobnega gradiva, pisci niso zašli v past, ki je zelo oteževala delo pri vseh prejšnjih poskusih ptujskih arheoloških topografij. Na tako bogatem najdišču, kot je Ptuj, in na najdišču s tako dinamičnim dogajanjem je treba dovolj časa in zelo verzirano strokovno ekipo ter še dovolj vsakovrstnih specialistov, da dosežemo za ves obravnavani prostor približno enak standard obdelave gradiva, da lahko bralcu tako samozavestno posredujemo zgoščeni izsledki, kot npr. najnovejša objava enega dela arheološkega zapisa obzidane Emone (A. Gaspari, *“Apud horridas gentis ...”*, 2010). Če tako izenačene obravnave vsega gradiva, napisov in drobnih najdb ne zmoremo v doglednem času, je še kako na mestu tudi ta druga omejitev v obsegu.

Zgoščenemu besedilu uvodnih poglavij, ki prikazujejo historiat raziskav, način dela in zgodovinski oris naseljevanja na območju (z določenim davkom dejstvu, da množina

podatkov o rimskodobni Petovionii tako obvladuje pozornost, da je potrebnih prikaz vseh enako nadvse pomembnih dejstev o poznejši usodi prostora kar nekoliko preveč zožen) sledi seznam topografskih podatkov. Malenkost, ki zbode moj spomin, je navedek, da je rokopis mojih terenskih zapažanj založen. Dejstvo ni tragedija, tudi tak detajl se verjetno pojavlja v zvezi z marsikatero zbirko arhivskega gradiva. Nekaj naj moj spomin vendarle prida pričujočemu zapisu, kot pri onem o Ormožu s tem, da na svojem primeru opišem, kako smo v časih brez računalnikov in ob pomanjkanju papirja in fotografske opreme dokumentirali arheološko terensko delo. Na delu v muzeju sem vestno vodila dnevnik vseh ogledov na terenu, vpisan ročno med platnice navadnega šolskega zvezka. Vzporedno s tem besedilom, ki naj bi ga pozneje pretipkali, sem v kartoteko vpisovala najdbe in njihove najdiščne podatke, s teh pa na liste muzejske inventarne knjige, da so potem vezani temeljni muzejski dokument. Skrajšano besedilo definicije predmeta, in to tako, da je opis še omogočal njegovo identifikacijo, pa je sestavljalo pregled akcij teh najdb v muzej. Žal nisem bila ažurna pri vodenju knjige akcije, gradiva je bilo preveč. Moram pa poudariti, da sem delo v prvem sklopu zelo redno opravljala. Enak sistem dokumentiranja sem ohranila pozneje v spomeniškovarstvenem zavodu (RZVNKD), pri čemer seveda tu ni bilo inventarja najdb, čeprav sem večkrat opravila ali oskrbela tudi nekaj tega dela. Te rezultate smo potem dokaj vestno izročali pristojnim muzejem. Ažuren je bil vseskozi sistem terenskih poročil, v Zavodu ves sistem poročil s službenih potovanj, kjer je malone vselej k poročanju sodil tudi (vsaj v moji presoji v določenem hipu najpomembnejši) strokovni podatek. Vse to rokopisno gradivo kot tudi vse grafično terensko gradivo (tlorisi, prerezi, profili in prvi risbi z barvniki, vsi detajli, pozneje kopirani že v kabinetu v risbo s tušem, nato forografski negativni in nekaj kopij) je bilo po arhivskih pravilih inventarizirano – popisano. V obeh ustanovah, kjer sem delala, sem gradivo ob odhodu dokazano oddala. Vsekakor sem pa v okviru dolgoletnega sodelovanja v raznih odborih in komisijah ali preprosto kot za ptujsko arheologijo zainteresirani posameznik zasnova zbirke – kartoteko vseh arheoloških podatkov iz Ptuja. Ta zbirka podatkov je ob koncu moje zaposlitve v Zavodu prešla v osnovno topografsko zbirko na Inštitutu za arheologijo. Tako o usodi pogrešanega zvezka ne morem dosti vedeti, a sodeč po vsem, dejstvo da je založen, ne bi smelo biti izguba za celoto, in to v resnici tudi ni.

Naj mi bo dovoljeno za sklep povedati anekdoto, s katero morda bolje od splošnih besed posredujem svojo misel. V zimi 1957/58 se nam je nasmehnila sreča, da je v okviru arheološkega društva dobila peščica “klasičnih”, “antičnih” arheologov vizum in je smela pod vodstvom prof. Klemenca na tridnevno ekskurzijo v Oglej in Gradež. Tam nas je na profesorjevo prošnjo pričakal in potem tudi vodil tedaj že legendarni profesor Brusin. Na prostoru nekje med forumom in pristaniščem je na tedaj še nedotaknjenih njivah nekoliko nostalgično (kar se je čudovito ujemale s svetlobo v rahli meglici zimske Akvileje) sklenil svoje vodstvo: “Tako sem, sicer domačin, a doktorand dunajske arheološke šole, pristal tik pred prvo svetovno vojno z dekretom in nekaj denarja (pristoje) dunajske Centralne komisije tule nekje in se lotil izkopavanj ... Uspešni rezultati

so mi vrnilo samozavest. Po nekaj tednih sem že koval načrte za svojo kariero. Takole, sem si mislil, posvetiš prihodnjih pet let Akvileji, jo izkoplješ v celoti, potem bo pa že čas za kaj bolj zahtevnega ... Zdaj vam pa zagotavljam, da se ukvarjam z Akvilejo že petdeset in več let, pa sem še vedno na začetku! Preprosto prevelika je!" Tudi z arheološkim Ptujem je, bi rekla, nekako tako. Prevelik se zdi v mnogo ozirih. Tak je zaradi fizičnega obsega svojih najdišč in spomeniškega stavbnega tkiva, zaradi obsega dokumentacije, kot je preveliko to najdišče zaradi števila enot in materialne krhkosti ter poškodovanosti materiala svojih znanih in še v zemlji zakopanih najdb. Ptuj v celoti (marsikaj tega velja tudi za Ormož) je preveč pomemben spomenik tudi za to, da bi v času, ko drastično upada znanje zgodovine in sploh humanističnih ved, vsi, ki smo se izobrazili v tej smeri, javna strokovna služba za varstvo spomenikov pa še prav posebej, smeli zanemariti nujna vprašanja glede zakonodaje in norm za spomeniškovarstvena dela celotni evropski politiki in odgovornim posameznikom. Ta vprašanja zadevajo namreč človekove pravice. Zdaj pravna in upravna praksa preveč prosto brodi po zmedeni voluntaristično definiranih pravic posameznika, lastnika zemljišča, svobodnega trga, ne pozna pa pravic sedanjih in prihodnjih iskalcev znanja. Pod imenom praktične rabe spomenika in samofinanciranja takega kompleksa šari kramarstvo, ki prodaja vse in vsakogar, tudi vse prevečkrat po dokumentarnem v tkivu in po fizičnem prostoru iz preteklosti, ki je najprej dokument. Ta razsežnost spomenika zahteva najprej samo spoštljiv pristop in zavest o pomenu svojega obstoja, dobro informiranost o kvaliteti, vrednosti. Tudi fizični prostor Ptuja je tako preveč pomemben skupaj z dokumentarnim v kurentovanju (in še kaj bi se našlo) kot *genius loci*, da bi se smeli ob njem najprej spraševati, kako ta prostor preoblikovati za današnjo rabo, kako naj služi za poligon talentom, ali tudi takim brez daru, med oblikovalci prostora, služi slabim ponaredkom gibanja, noše, hrane, opreme ali voz iz preteklosti. Da, tudi za to je Ptuj prevelik ... Prav tako kot kolegi v Akvileji, pa v mnogokrat za nas prevelikem Ptuju vendarle nismo povsem na začetku. Tudi zaradi knjige, o kateri je tekla beseda.

Iva MIKL CURK

Fulvia Lo Schiavo: *Le Fibule dell'Italia meridionale e della Sicilia dall' età del bronzo recente al VI secolo a.C.* Prähistorische Bronzefunde XIV/14. Franz Steiner Verlag, Stuttgart 2010. ISBN 978-3-515-09823-6. XXXVIII + 1722 strani, 12 črno-belih ilustracij, 7 preglednic, 758 tabel.

Spomladi 2011 je v seriji Prähistorische Bronzefunde (PBF) izšla dolgo pričakovana monografija Fulvije Lo Schiavo o fibulah južne Italije in Sicilije. Osupljiv korpus (1760 strani!) je zaradi količine gradiva razdeljen v kar tri zvezke in predstavlja daleč najobsežnejše delo v seriji.

V predgovoru avtorica predstavi zgodovino projekta, zastavljenega daljnega avgusta 1970. Zaradi takšnih in drugačnih razlogov – predvsem zaradi njenega aktivnega udejstvovanja v spomeniški službi – se je dokončanje dela (gradivo je bilo zbrano že leta 1973!) izmikalo in bilo zaključeno šele po natanko štirih desetletjih. Zahvale so

dolžini in obsegu projekta primerno številne, zaključuje pa jih ganljivo posvetilo mentorju, Renatu Peroniju.

“Metodologija” (50 strani) in “Viri” (30 strani) sta dva dela uvodnega teksta, v katerih je pregledno in sežeto predstavljena osnova, na kateri temelji delo. Nekateri pasusi (denimo o tipološki delitvi) se vežejo na katalog, drugi (npr. tehnološke kategorije) pa poskušajo koncizno predstaviti problematiko in narediti red na določenem področju. Lahko rečemo, da gre v teh primerih za pravi enciklopedični pregled.

V prvem poglavju so predstavljeni uporabljena tipologija in razlogi zanjo. Fibule so razdeljene v 5 “tradicionalnih” sekcij oz. kategorij, definiranih z obliko loka in noge (A – ločne fibule s simetrično nogo, B – ločne fibule z dolgo nogo, C – kačaste fibule s simetrično nogo, D – kačaste fibule z dolgo nogo, E – fibule s paralelno postavljenim lokom). Na osnovi generičnih makroskopskih morfološko-funkcionalnih značilnosti se delijo v 58 razredov (*classe*), ti pa v 471 tipov. Pojasnjeni so še nekateri drugi izrazi (oblika, tipološka družina, skupina). V tem delu je pojasnjena tudi terminologija, uporabljena pri opisovanju fibul, posebej nekatere podrobnosti, ki se pojavljajo pri obliki diskastih nog in kačastih fibulah.

Zelo natančno je poglavje “Materiali in tehnika”. Predstavljena sta zgodovina in stanje raziskav, (skromni) arheološki podatki o delavnicah in domneve o njihovi organiziranosti. V “Kriterijih tehnološke klasifikacije” so nazorno, podkrepljeni tudi s tehnološkimi opisi, razloženi izrazi, ki se uporabljajo pri opisovanju videza in izdelave fibul, kot npr. žica, pločevina, matrica, metoda “izgubljenega voska”, ter postopkov pri izdelavi kompozitnih, dvodelnih in bimetalnih fibul. Posebej so obdelane razne poškodbe, popravki in adaptacije fibul, sekundarna raba in dvomljiv primeri.

Krajše, a zanimivo je poglavje o rabi fibul in noši. To temelji seveda na grobnih kontekstih, na legi fibul v skeletnih pokopih in na upodobitvah, denimo na daunijskih stelah.

Poglavje o kronoloških kriterijih lahko beremo kot kažipot med različnimi kronološkimi sistemi, vzpostavljenimi za obravnavano območje ali posamezna najdišča. Dodatno sta izpostavljeni dve vprašanji: absolutna kronologija in izvor dolge noge.

Prvi del uvodnega teksta zaključuje pregled in komentar distribucijskih kart. Te so razdeljene v dve skupini: A – podobni in komplementarni tipi s široko razprostranjenostjo, B – posamezni tipi s številnimi različicami in široko razprostranjenostjo. To se zdi problematično – ker so karte razporejene v zgoraj navedeni kategoriji, tipi niso predstavljeni tekoče (po zaporedni številki). In ker niso kartirani vsi tipi, ni jasno, ali je tip dejansko kartiran, če ne pregledamo celotnega seznama ali vseh kart.

Drugi del – “Viri” – so sežet pregled regij v knjigi obravnavanega dela Italije (Kampanija, Apulija, Bazilika-ta, Kalabrija, Sicilija), razdeljenih na posamezna manjša območja, ki do neke mere odražajo tudi kulturno sliko obravnavanega časa. Sestavljajo ga geografski oris, zgodovina raziskav, glavna najdišča, ustanove, ki hranijo gradivo, in poglavitne objave.

Večji del prvega in ves drugi zvezek predstavlja kataloški del korpusa. Predstavljenih je skoraj 8400 fibul iz časa med 13. in 6. stoletjem pr. n. št. Kot rečeno, so razporejene v 5

skupin, 58 razredov in 471 tipov. Obdelane so na za PBF običajen način: v okviru določenega tipa so pod zaporedno številko fibule opisani kontekst, fibula, mesto hrambe in morebitna objava. Kataloškim opisom sledita časovna umestitev in razširjenost tipa. Kataloški del zaključujejo štirje dodatki, v katerih so posebej obdelane fibule najdišč: Torre Galli, Pontecagnano, Incoronata / S. Teodoro, Madonna del Piano.

Tipov je seveda preveč, da bi na tem mestu lahko opisal vsakega. Bolj smiselno se mi zdi opozoriti na tiste, ki jih poznamo tudi na vzhodni strani Jadrana (zadnje obravnave s starejšo literaturo: D. Glogović [*Fibeln im kroatischen Küstengebiet*, PBF XIV/13, 2003], M. Blečić [*Reflections of Picens Impact in the Kvarner bay*] ter A. Preložnik [*Fibule Picene e lucane nel Caput Adriae orientale*] – oboje v Piceni ed Europa, *Archeologia di frontiera* 6, 2007). Iz Kampanije so poznane fibule s plastičnimi pticami (tip 65.1, tip 450), kot je domnevna fibula iz Stične in kakršni morda pripadajo figurice iz Škocjana. Številne so fibule z oblogo (tipi 168–172), nekatere dvortaste fibule (tip 200–202), čolničaste fibule (tip 212), vrsta “pseudocertoskih” fibul (tip 254–263), dvortastih (tip 269) in trortastih (tip 270–274). Podobnosti najdemo tudi med kačastimi fibulami (tip 393, 398) ter med očalarkami (tip 431–440) in fibulami z lokom v obliki živalske figure (tip 462–471). Le za najbolj pogoste – denimo trortaste fibule z jantarnimi vložki tipa Brezje – se izrecno omenjajo paralele iz Slovenije. Pri paralelah gre lahko za primerke istega tipa ali pa za sorodne variante, morda izpeljave. Pri nekaterih tipih, značilnih za jug Apeninskega polotoka, se zdi, da je šlo za neposredne stike, pri drugih je možno in verjetno posredovanje vmesnega prostora, predvsem Picena. Seveda je treba upoštevati, da nekateri tipi izhajajo prav iz Picena in se od tam širijo proti jugu in proti severovzhodu.

V tretjem zvezku je gradivo predstavljeno z risbami na kar 739 tablah. Fibule so prikazane v merilu 2: 3, več kot polovica v več pogledih, običajno s prerezom čez lok in nogo. Sledi jim zemljevid z označenimi najdišči, temu pa še 17 distribucijskih kart. Čeprav je na večini predstavljenih po več tipov, gre še vedno le za nekatere izbrane tipe, pri katerih so jasno vidne njihova razširjenost in koncentracije, s tem pa očitno tudi delavniški centri. Za razliko od nekaterih drugih katalogov iz zbirke pa v tem zvezku ni zbirne kronološko-tipološke preglednice, ki bi bila zaradi velikega števila tipov in njihove pestrosti zelo dobrodošla.

Kakorkoli, “Fibule južne Italije in Sicilije” so nadvse dragocen korpus najdb, ki bo bistveno osvetlil tematiko in olajšal delo vseh, ki jih zanima tovrstna materialna kultura obravnavanega prostora in časa. Ob enormnem obsegu pa bi bilo v tem primeru še bolj smiselno razmisliti o digitalni verziji knjige ali celo o medmrežni bazi. Črno-bela risba, kratki opisi in struktura kataloga se zdijo za kaj takega kot naročeni – pregledovanje bi bilo lažje, delo, v katero je bilo vložene veliko energije, časa in znanja, pa dostopno najširšemu krogu uporabnikov. V današnji situaciji bo namreč cena, ki hočeš nočeš sledi obsegu (in se giblje od uradne 290 € navzgor), verjetno odvrnila marsikaterega interesenta.

Andrej PRELOŽNIK

Claudia Sachße: *Untersuchungen zu den Bestattungssitten der Badener Kultur*. 2 zvezka. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie aus dem Institut für Ur- und Frühgeschichte der Universität Heidelberg, Band 179. Rudolf Habelt GmbH, Bonn 2010. ISBN 978-3-7749-3648-5. 664 strani, 22 načrtov, 25 slik in 208 tabel.

S tem kratkim prispevkom ocenjujemo monografsko delo Claudie Sachße *Untersuchungen zu den Bestattungssitten der Badener Kultur*, ki je izšlo v dveh zvezkih pri založbi Dr. Rudolf Habelt GmbH iz Bonna v okviru odmevne zbirke *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie*.

Kot je iz naslova razvidno, avtorica obravnava pogrebni običaj v badenski kulturi. Gre za nekoliko spremenjeno doktorsko disertacijo, ki je bila ubranjena na Univerzi v Heidelbergu.

Poudariti je treba, da je obsežno delo, ki pokriva zelo obsežno tematiko, zastavljeno zelo sistematično. Za uvodnim poglavjem sledijo prikaz preučevanega območja, pregled zgodovine in kronološki razvoj mlajših bakrenodobnih horizontov v Karpatskem bazenu. V njem je razmeroma izčrpno predstavljena tudi kronologija Slovenije (str. 28–30), ki jo najbolj poznamo in zato lahko najverodostojneje ocenjujemo.

Avtorica prostor današnje Slovenije upravičeno postavlja na obrobje razprostranjenosti badenske kulture. Dejansko pa najdišč te kulture v Sloveniji (še) ne poznamo (primerjaj z I. Tušek, B. Kavur, *Ivankovci (Ivankóc) pri Lendavi*, *Arheologija na avtocestah Slovenije* 15, 2011 [http://www.zvks.si/media/images/publications/Ivankovci_pri_Lendavi.pdf]). Že na začetku poglavja je poudarjen tudi velik pomen prehodnosti tega ozemlja med Podonavjem in vzhodnim Jadrantom, kar ni povsem točno. Od srede 6. tisočletja pr. Kr. dalje na zahodu Slovenije poznamo neolitsko danilsko kulturo oz. skupino vlaška, celinska notranjost pa je bila, tako se zdi, neposeljena. O prehodnosti slovenskega ozemlja v tem času ni govora. Položaj se zagotovo spremeni šele v 4. tisočletju, iz katerega izvirajo dobro dokumentirane tipološko primerljive najdbe, tako na zahodu kot tudi v notranjosti države. Kot kažejo analize surovinske sestave kamnitih sekir z Ljubljanskega barja, so najmanj okoli sredine 4. tisočletja obstajali intenzivni stiki med osrednjo Slovenijo in severno Italijo (glej A. Velušček [ur.], *Koliščarska naselbina Stare gmajne in njen čas*, *Opera Instituti Archaeologici Sloveniae* 16, 2009). Nove raziskave, ki jih avtorica pri svojem delu vsaj delno še ni mogla upoštevati, kažejo, da je celinsko Slovenijo neolitski način življenja dosegel šele v 5. tisočletju pr. Kr. iz Podonavja, torej z vzhoda. Na arheološkem najdišču Spaha v južni Sloveniji so odkrili kamnito sekuro iz t. i. “belega kamna”, ki imitira čevljarsko kopito in naj bi izvirala nekje z območja današnje Srbije. Povezujemo jo s poznovinčanskimi horizonti in posledično s prvimi iskalci bakra na jugovzhodnoalpskem prostoru (glej A. Velušček [ur.], *Spaha*, *Opera Instituti Archaeologici Sloveniae* 22, 2011). Najstarejši kulturni horizont na Spahi sodi v pred nekaj leti definirano savsko skupino lengyelske kulture, kamor spadajo tudi najdbe s kolišča Resnikov prekop na Ljubljanskem barju. Termin “der alpine Facies der Lengyel-Kultur” (str. 28) velja opustiti kot tudi delitev Resnikovega prekopa na več faz, saj je ugotovljeno, da je kolišče živelo kratek čas, najverjetneje manj kot desetletje

(glej A. Velušček [ur.], *Resnikov prekop, najstarejša koliščarska naselbina na Ljubljanskem barju*, Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 10, 2006, 26).

Savsko skupino nasledi lasinjska kultura, slednja npr. ni zastopana na Ljubljanskem barju, pač pa poznamo njene najdbe z jamskega pokopališča Ajdovska jama pri Nemški vasi (Velušček [ur.] 2011, 208–209), iz drugega in nekaj tudi iz tretjega(!) poselitvenega horizonta na Gradcu pri Mirni (J. Dular et al., Utrjena prazgodovinska naselja v Mirenski in Temeniški dolini, *Arheološki vestnik* 42, 1991, 89).

Kot reprezentativno najdišče kulture keramike z brazdastim vrezom avtorica navaja kolišče Hočevarica, a tudi najdišče Višnjica iz Hrvaške. Najdišče Kevderc pa naj bi predstavljalo prehod v oz. kar protoboleraški horizont, kar se zdi napačno. Dejansko ni podatkov, ki takšno tezo podpirajo. S. Dimitrijevič je sicer Kevderc uvrstil v tip Kevderc-Hrnjevac, ki je v okviru kulture Retz-Gajary kronološko mlajši od tipa Višnjice. Za tip Kevderc-Hrnjevac naj bi bila značilna npr. odsotnost brazdastega vreza na keramiki, kar ne drži, saj je dokazano prisoten na keramiki iz Kevderca in je zanjo tudi značilen (Velušček [ur.], *Hočevarica – neolitsko kolišče na Ljubljanskem barju*, Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 8, 2004, 238). Raziskave kažejo, da je kultura keramike z brazdastim vrezom mlajša od lasinjske kulture, kar nedvomno izpričuje stratigrafija najdišča Malečnik pri Mariboru (M. Strmčnik-Gulič, Malečnik – arheološko najdišče, v: A. Tomaž [ur.], *Od Sopota do Lengyela*, *Annales Mediterraena*, 2006, 195–201) in ne nazadnje tudi nedavno objavljeno grobišče Pod Kotom – jug pri Murski Soboti, s kar 179 žarnimi grobovi (I. Šavel, *Pod Kotom – jug pri Krogu*, *Arheologija na avtocestah Slovenije*, 2009 [http://www.zvkds.si/media/publications/007_Pod_Kotom-jug_pri_Krogu.pdf]), ki gotovo sodi v čas Hočevarice in ne na prehod oz. v protoboleraški horizont, kot meni avtorica (str. 29). Podobno velja tudi za napačno interpretacijo najdb drugega in tretjega poselitvenega horizonta na Gradcu pri Mirni (str. 29).

Najdišč, ki bi jih lahko uvrstili v protoboleraški horizont, v Sloveniji ne poznamo oz. o njih ni mogoče z gotovostjo govoriti. Arheološke in dendrokronološke raziskave na Ljubljanskem barju kažejo, da je od konca poselitve na Hočevarici do postavitve kolišča Maharski prekop preteklo manj kot 50 let. V tem času je očitno prišlo do pomembnega kulturnega preobrata, kar je najbolje razvidno iz keramične produkcije, ki se je nato na Ljubljanskem barju v primerljivih oblikah in ornamentu obdržala s prekinitvami vse do zaključka življenja na kolišču Blatna Brezovica okoli leta 3070 pr. Kr. (glej K. Čufar et al., Dating of 4th millennium BC piledwellings on Ljubljansko barje, Slovenia, *Journal of Archaeological Science* 37/8, 2010, 2031–2039). V tem času je zaznati vplive z območja badenske kulture, kar dokazuje lahko tudi odkritje lesenega kolesa z osjo s Starih gmajn, ki pa sodi k alpskemu tipu dvokolesnih vozov (str. 29; Velušček [ur.] 2009, 220–221), kar je sicer bolj verjetno posledica naravnih danosti oz. reliefa kot neposrednih povezav, ki pa ne bi bile nekaj presenetljivega. Naj še poudarimo, da je kolišče Maharski prekop na podlagi dendrokronoloških podatkov živelo pribl. dve desetletji, okoli 3510–3490 pr. Kr. (Čufar et al. 2010, 2035).

V zanimivi luči je predstavljeno tudi zaključno obdobje bakrene dobe na Slovenskem. Pri razlagi avtorica povzema

H. Parzingerja (Die Stellung der Uferrandsiedlungen bei Ljubljana im äneolithischen und frühbronzezeitlichen Kultursystem der mittleren Donauländer, *Arheološki vestnik* 35, 1984) in kot ključne navede najdbe s kolišč Parte in Ig, ki jih vključí v horizont Vučedol/Makó/Jevišovice B. Opozarjam na prispevek, ki je izšel v *Arheološkem vestniku* 54, 2003, 123–158, v katerem sta obravnavani kolišči iz tega obdobja, Založnica in Parte. Rezultati dendrokronoloških raziskav so pokazali na sočasnost omenjenih naselij, ki sodita na konec 26. in v 25. stoletje pr. Kr., kulturno pa niti v vučedolsko (LB V po Parzingerju) niti v poznovučedolsko kulturo po S. Dimitrijeviču (npr. Vučedolska kultura i vučedolski kulturni kompleks, v: *Praistorija jugoslavenskih zemalja* 3, 1979, 307–308), temveč v kulturo Somogyvár-Vinkovci. Podobnost z najdbami z najdišča Börzönce v Transdanubiji je več kot očitna (glej M. Bondár, Early Bronze Age settlement patterns in south-west Transdanubia, *Antaeus* 22, 1995, 197–269). Gre za nedvomno pomembno ugotovitev, ki postavlja pod vprašaj aktualnost starih definicij omenjenih kultur.

Obsežna monografija se dejansko začne šele v drugem delu z analizo rezultatov, predstavitev pogrebnih običajev v horizontih pred badensko kulturo v osrednjem delu Karpatskega bazena in v badenskem obdobju, v istem obdobju tudi na Moravskem in v postbadenskih kulturnih skupinah. Prvi zvezek se zaključí z impozantnim številom uporabljenih študij, kar nedvomno kaže na zahtevnost opravljenega dela.

V drugem zvezku je obsežen katalog s slikovnim gradivom.

Bilo bi torej nepošteno, če kratke ocene ne zaključimo s pohvalnimi besedami. Kljub pomanjkljivostim, ki se kažejo pri obravnavi lokalne teme, t.j. kronološkega razvoja slovenskega prostora, je delo, ki ga predstavljamo, zagotovo referenčno in zelo pomemben prispevek k problematiki, ki jo avtorica velikopotezno obravnava.

Anton VELUŠČEK

Michaela Lochner (ur.): *Sitularia. Klänge aus der Hallstattzeit*. Mitteilungen der Prähistorischen Kommission 76, Wien 2011. ISBN 978-3-7001-7002-0. 104 strani in Avdio CD.

Zadnja leta se tako v muzejski kot v raziskovalni arheološki dejavnosti vse bolj uveljavljajo t. i. multimedijški publicistični pristopi, med katerimi so najštevilnejše izdaje publikacij s kombinacijo tekstovnih in glasbenih zapisov.¹ K tem uvrščamo tudi pričujočo izdajo z vabljivim naslovom *Sitularia* in s podnaslovom *Zvoki iz halštatskega časa*.

¹Omenimo naj npr. odmevno objavo rekonstrukcije paleolitskih zvokov in melodij iste urednice in v isti seriji Avstrijske akademije znanosti: M. Lochner (ur.), *Knochenklang. Klänge aus der Steinzeit*, Mitteilungen der Prähistorischen Kommission 36 (Wien 2000), ter nedavno objavo našega Narodnega muzeja Slovenije, *Prazvok davnine* (Ljubljana 2011), v kateri avtor glasbe L. Dimkaroski prepričljivo dokazuje glasbeni potencial neandertalčeve piščali iz Divjih bab.

Kot arheologe in torej tiste, ki si predstavljamo, da vemo, kako neizmeren – na prvi pogled nepremostljiv – je prepad med železnodobno glasbo in našim časom, nas ob publikaciji s tako ambicioznim naslovom seveda na prvem mestu zanima, kaj je avtorjem osnova za rekonstrukcijo halštatskih zvokov in kako so s svojimi predlogi in interpretacijami prepričljivi. A najprej nekaj besed o publikaciji in njeni oblikovno-tehnični podobi.

Publikacija je oblikovno in v dimenzijah prilagojena standardni velikosti kompaktnih plošč. V njej je poleg plošče v zavihku knjižica z nekaj čez 100 strani obsežnim spremnim tekstom. V njem so v treh poglavjih orisani arheološki vidiki muziciranja v železni dobi, predstavljene so možnosti rekonstrukcije tedanje glasbe, ob tem pa je za vsako predstavljeno rekonstruirano in uporabljeno glasbilo podan način izdelave. Tem poglavjem, ki imajo obsežen znanstveni aparat in popis uporabljene literature, sledi tehnični in vsebinski opis sedemnajstih skladb s kompaktne plošče. Na koncu so predstavljeni člani mednarodne glasbene skupine *Ensemble Cantlon*, ki skladbe izvaja.

V prvem poglavju Michaela Lochner opisuje arheološke vidike raziskovanja glasbe v halštatskem času z navedbo in ilustracijo najpomembnejših upodobitev glasbil na arheoloških predmetih. Med njimi velja izpostaviti shematične črtne upodobitve na keramičnih posodah predvsem iz vzhodnohalštatskega kulturnega kroga, nekatere antropomorfne bronaste plastike z glasbeniki iz severne Italije, Madžarske in Slovenije (v našem primeru gre seveda za kipec vojščaka z grobišča v Idriji pri Bači, ki s kretno jasno nakazuje uporabo roga kot trobila), upodobitve glasbil in glasbenikov na spomenikih situlske umetnosti, poleg pa še nekaj neposredno ohranjenih glasbil. V starejši železni dobi gre pri teh zadnjih predvsem za bronaste žvenklačice, kakršnih je mnogo ohranjenih tudi pri nas iz dolenske halštatske skupine. V knjižici je predstavljen lep v celoti ohranjen primerek z Magdalenske gore, ki ga hranijo v dunajskem Naravoslovnem muzeju. Poleg je podanih tudi nekaj keramičnih ropotuljic iz Avstrije in južne Nemčije. Primerjavo tako za tiste hruškaste kot za ptičje oblike ropotuljic imamo tudi pri nas, npr. iz Podzemlja v Beli krajini,² za naš prostor pa velja na tem mestu opozoriti tudi na tri atraktivne, mnogo starejše keramične ropotuljice, in sicer iz Dežmanovih kolišč severno od Iga iz mlajšebakrenodobnega časa.³

Alexandrine Eibner je kot ena najboljših poznavalk situlske umetnosti v prvem delu drugega poglavja prispevala pregled možnih rekonstrukcij glasbenih praks, kot se nakazujejo iz razlag prizorov z glasbeniki, predvsem tistimi na spomenikih situlske umetnosti. Iz teh upodobitev se nakazuje zelo raznovrstno muziciranje: s posamičnimi glasbeniki in z njihovimi skupinami, danes bi jim rekli ansamblu, z uporabo zgolj brenkal ali pihal, ali pa s hkratno uporabo različnih glasbil. Za razliko od vzhodnohalštatskega kulturnega kroga so na spomenikih situlske umetnosti glasbeniki zgolj moški. Eibnerjeva

posebej opozarja na pogost situlski motiv paroma soočenih glasbenikov z liro ali/in trstenkami, pri katerih tako kompozicija kot upodobitev dragocene posode med njima nakazuje tekmovalno plat muziciranja.

Avtor zaključnega dela drugega in tretjega poglavja je Albin Paulus, tudi vodilni član ansambla *Cantlon*, izvajalcev situlske glasbe. Drugo poglavje Paulus zaključuje z vprašanjem, kako je zvenela glasba v halštatski kulturi. Na to vprašanje podaja zelo enostaven in pošten odgovor: tega ne vemo. Na voljo so upodobitve določenega nabora glasbil in velja jih kar najbolj verno rekonstruirati. Izvajanje glasbe s tako izdelanimi glasbili pa je ob popolni odsotnosti kakršnihkoli virov z glasbenimi napotki onkraj dosega znanosti.

V tretjem poglavju je natančneje predstavljena izdelava halštatskodobnih glasbil. V opisu in fotografiji so podane različne oblike lir (takih v obliki jarma z okroglim resonančnim trupom v različnih velikostih, t. i. asimetričnih oz. situlskih lir z značilno ukrivljeno oblikovanim okvirom), piščali (npr. tistih z zaključnimi trobljami v obliki rogov, dvojnih izvedenk), trstenk, flavt (koščenih, keramičnih, tistih, izdelanih iz bezgovine), rogov, keramičnih zvončkov in žvenklač. Iz spremnih opisov je razbrati, da so kot vir za nekatera glasbila služile ne le upodobitve iz halštatskega časa, temveč tudi kasnejše iz latena.

Poleg naštetih so uporabljana tudi nekatera "univerzalna glasbila", ki so del splošne glasbene dediščine človeštva, pa čeprav v srednjeevropski železni dobi niso arheološko izpričana. Med takimi je npr. uporabljena iz lesa ali trstike izdelana dromlja, kakršne so prevladovale pred nastopom srednjeveških kovinskih dromelj, ki so v Evropo prišle iz osrednje Azije. Drugo tako glasbilo so kastanjete. Vtis je, da je ob nepopolni izpovednosti arheoloških virov izvajalcem železnodobne glasbe nekako manjkalo predvsem glasbil za narekovanje ritma.

Kako torej zveni halštatska glasba? Večina izmed 17 skladb je krajših enostavnih melodij s pripisom "kult" ali "vojna" (to drugo v skladbah z rogom), pri katerih so s svojim glasbenim potencialom izpostavljena posamezna glasbila, tako trstenke, lira, rog, žvenklačice, dromlja ter razne piščali in flavte. V opisu teh skladb je pogosto govor o "naravnih zvokih" in o tonalnih predispozicijah teh glasbil. Očitno so to skladbe, pri katerih je predpostavka avtentičnosti bolj poudarjena. Na drugi strani nastopa nekaj bolj spevnih melodij s pripisom "plesna glasba" ali "uspavanka", pri katerih je uporabljenih večje število glasbil. Pri teh skladbah laičnemu ušesu mnogo bolj ostanejo v spominu specifični ritmi in melodika, za katero ni moč spregledati mnogih podobnosti s srednjeveško in renesančno glasbo. Ob razlagi ene teh skladb je npr. navedeno, da je povzeta po bretonskem ljudskem izročilu. Vprašanje, ali tovrstna melodika pri skladbah, ki naj bi predstavljale prazgodovinsko glasbo, nastopa enostavno zaradi odsotnosti drugih, bolj oprijemljivih virov, ali pa, da morda srednjeveška in zgodnjenovoveška ljudska glasba celo dejansko povzema iz nekaj prazgodovinskih melosov (?), to vprašanje prepuščamo bralcem, še raje pa poslušalcem te zanimive multimedijske publikacije.

Nekatere skladbe so izvedene tudi s pevsko spremljavo, za katero v opisu presenečeni ugotovimo, da imajo celo izpisano besedilo, in sicer v prvotnem jeziku ter v nemškem

² J. Dular, *Podzemelj*, Katalogi in monografije 16 (Ljubljana 1978), 27, t. 29: 2–5.

³ P. Korošec, J. Korošec, *Najdbe s koliščarskih naselbin pri Igu na Ljubljanskem barju*, Arheološki katalogi Slovenije 3 (Ljubljana 1969), 52, t. 3: 1,2,4.

prevodu. Če si natančneje pogledamo, kaj je "prvotni" jezik, se izkaže, da gre za poskus rekonstrukcije galščine, tj. jezika Galcev današnje Francije. Ta jezik je delo Davida Stifterja, klasičnega filologa in enega začetnikov študija keltologije na dunajski univerzi. Kolikor je razbrati iz skromnih podatkov, je tako npr. pesem *Ibatis* (v prostem prevodu *Pivec oz. Pijanec*) avtorsko delo omenjenega keltologa, pri katerem rekonstrukcija galskega jezika temelji po eni strani na poznavanju živih keltskih jezikov, po drugi strani pa na fragmentih galščine, ohranjenih v antičnih epigrafskih napisih in tedanji onomastici. Morda velja za boljšo predstavo o tem zanimivem jeziku predstaviti izbrani kitici iz omenjene pesmi skupaj s poskusom prostega prevoda (iz nemščine) v slovenščino.

Ponc in iouantuti bubua,
Gnata me liliset daula.
Ded' arganti moi cauacon.
"Ib' en', siop', 'sercias lanon!"
Mi siopa urit genetin:
"Cloue moi, ouglanne sin:"

"Vinson ibu coccon, uindon!
Papon balcon ibu lindon!
Ibu lation, ibu noxtin!
Ibu medu, ibu curmi!
Ambi sercin tepu et mesgon!
Ne me tu pissisi anmescon!"

Ko sem mladenič postal,
Mi je sledila razvneta deklica,
Podala mi je srebrno čašo.
"Pij iz nje," je rekla, "polna je ljubezni!"
A jaz sem deklici odvrnil:
"Poslušaj me in tole se nauči:"

"Pijem rdeče vino, pijem belo!
Pijem vsako močno pijačo!
Pijem podnevi, pijem ponoči!
Pijem medico, pijem pivo!
Ljubezni in sirotki se izogibam!
Nikoli me ne boš videla treznega!"

Pozoren bralec v tem rekonstruiranem jeziku ne more spregledati tudi sledov latinščine. Ob tem se velja spomniti, da so tovrstne rekonstrukcije morda pogojno veljavne za poznolatensko in galo-rimsko obdobje na prostoru Galije. Naša publikacija pa je vendarle posvečena času skoraj pol tisočletja pred tem. Spomniti se velja tudi, da so keltski družini jezikov v mlajšem halštatskem času najverjetneje pripadala zgolj ljudstva zahodnohalštatskega kulturnega kroga. Za "keltskost" ljudstev v vzhodnohalštatskem krogu nimamo nobenih dokazov. Tako ostaja jezik pesmi iz *Sitularie* zgolj zanimiva hipoteza. Na žalost na tem področju prejkoslej ostajamo brez kakršnihkoli resnih rekonstrukcijskih orodij.

Ob koncu lahko povzamemo, da je vsak resen poskus rekonstrukcije zvokov iz halštatskega časa zahteven podvig. Avtorji *Sitularie* so se ga lotili arheološko in muzikološko neoporečno: korektno so podali vse vire, ki so nam na voljo. Njihova rekonstrukcija železnodobnih glasbil in

njihovih zvokov je s tega vidika verna in kredibilna. A to velja predvsem za zvoke, predstavljene v krajših skladbah s posamičnimi glasbili v ospredju. Vse ostalo, torej večina rekonstruirane glasbe in jezik pesmi, ki to glasbo občasno spremlja, pa sta bolj ali manj posrečeni rekonstrukciji, ki s halštatskim časom na področju razširjenosti spomenikov situjske umetnosti nimata neposredne zveze.

Peter TURK

Carsten Wenzel: *Groß-Gerau I. Der römische Vicus von Groß-Gerau, "Auf Esch": Die Baubefunde des Kastellvicus und der Siedlung des 2.-3. Jahrhunderts.* Mit naturwissenschaftlichen Beiträgen von Sabine Deschler-Erb, Heide Hüster Plogmann, Sabine Klein, Angela Kreuz und Hans-Peter Stika. Frankfurter Archäologische Schriften, Band 9, Habelt-Verlag, Bonn 2009. ISBN 978-3-7749-3637-9. 244 strani.

V seriji publikacij Frankfurter Archäologische Schriften, ki ga izdaja Institut für Archäologische Wissenschaften univerze Goethe iz Frankfurta na reki Main, je izšla serija zvezkov o najdišču Groß-Gerau v južnem delu regije Hessen oz. v rimski provinci Zgornji Germaniji. V prejšnji številki Arheološkega vestnika smo predstavili objavo disertacije Markusa Helferta v zvezku 11, ki je z najrazličnejših vidikov raziskal odkrite lončarske delavnice v naselju Groß-Gerau, in objavo rokopisa dr. N. Hanela v zvezku 12 o sigilatnem posodju, ki je bilo najdeno med izkopavanji pod njegovim vodstvom med letoma 1989 in 1992 na lokaciji Groß-Gerau II.

V 9. zvezku serije pa so predstavljene arheološke raziskave in naravoslovne analize rimskega vikusa Groß-Gerau, "Auf Esch". Na strateški točki v okljuku reke, na lokaciji "Auf Esch", so bile najstarejše najdbe znane že s konca 19. stoletja. Prva izkopavanja rimskega vojaškega tabora s pripadajočo naselbino, danes poimenovana tudi Groß-Gerau I, pa so potekala v 60-tih letih 20. stoletja. Moderna izkopavanja so poimenovana Groß-Gerau II. V letih 1989–1992 in 2011 so jih izvajali sodelavci Außenstelle Darmstadt des Landesamtes für Denkmalpflege Hessen, nato je leta 1997 izkopaval Saalburgmuseum Bad Homburg. V letih 1997–2000 so raziskave prevzeli sodelavci Instituta für Archäologische Wissenschaften Goethejeve univerze iz Frankfurta na Maini, ki uspešno odkrivajo zgodovino najdišča z najrazličnejših vidikov. S tem je bilo raziskanih 1,25 ha oz. 10 % površine naselbine. V letih 1997–1998 in 2006 so po naročilu Universität Frankfurt/M. izvedli geofizikalno prospekcijsko 10 ha velike površine.

V obsežnem I. delu 9. zvezka je Carsten Wenzel objavil svojo disertacijo, kjer predstavlja stratigrafske podatke iz vseh teh raziskav, natančno analizo odkrite arhitekture tabora in naselja ter rekonstrukcijo stavbne zgodovine najdišča Groß-Gerau od 1. do 3. st. Sistematično predstavi topografske podatke, zgodovino raziskav in kulturnozgodovinski kontekst, nato pa stavbni razvoj naselbine po fazah najdišča. Z novčnimi najdbami, žigi na sigilatnem posodju, z dendrokronološkimi podatki in analizo ostalega arheološkega gradiva avtor poda datacijo posameznih faz najdišča. Sledi analiza stavb (termalnih, dolgih, stavbnih prizidkov, podzemnih objektov, skladišč/skedenjev) in analiza

infrastrukture naselja (cest, vodnjakov, odvodnih kanalov in latrin ter prekajevalnic). S strukturno in primerjalno analizo je avtor poskušal rekonstruirati delovanje celotne infrastrukture naselja, parcelacijo in zemljiško razdelitev, organiziranost stavb in objektov znotraj naselja, funkcionalne četrti oz. območja naselja, ekonomsko podlago in ugotoviti njegovo prebivalstvo (socialni status, etnično pripadnost itd.). S tem je poskušal natančno rekonstruirati razvoj naselbine in njenega območja v času od 1. do 5. st.

Najstarejše rimske najdbe so na območju jarkov dveh kratkotrajnih predflavijskih vojaških taborov (faza I), ki še nista natančno datirana. Najverjetneje je bil večji nekakšen gradbeni tabor med gradnjo utrdbe za vojaški tabor, ki je bil postavljen leta 75 n. št. v bližini in v povezavi z gradnjo glavne ceste od današnjega Mainza (Mogontiacum) do Heidelberga. Vojaški tabor je bil postavljen na površini 1,9 ha in v njem je bila nameščena cohors quingenaria, del pomožnih enot. Od njegovega nastanka dalje se je ob taboru oblikovalo pripadajoče naselje, vicus, ki je bilo s taborom vitalno povezano, saj so prebivalci vojake oskrbovali z blagom in storitvami. Prve stavbe civilnega naselja (faza IIa; ok. 75–100 n. št.) so bile postavljene ob glavni cesti, ki je vodila iz tabora proti Mainzu. Parcelacijo zemljišč je izvedla vojska. Naselje se je postopno širilo, čeprav so ostajale nekatere vmesne parcele nezazidane. Lesene stavbe so bile konec 1. st. spremenjene v zidane objekte (faza IIb; 100–115/120), kar je morda v povezavi z menjavo nastanjenih vojaških enot. Nove stavbe so zapolnile tudi vmesne prazne prostore v naselju. V zgodnjem 2. st. se je naselje spremenilo in razraslo v največje naselje v današnjem južnem Hessnu. Tlorisi in arhitektura v naselju so značilni za vojaške vikuse: eno ali dvonadstropne dolge lesene stavbe širine 6,5–8 m in dolžine do 45 m, ki so bile razdeljene v mnoge prostore in prekrite z organskimi materiali. Nekateri so bili bivalni, drugi so imeli komercialne namene: v njih so bile taverne, obrtne delavnice itd. V času prisotnosti vojaškega tabora so bili vsi vodnjaki izkopani znotraj stavb. Na zemljiščih so bili ugotovljeni tudi manjši objekti, verjetno namenjeni vzreji domačih živali npr. perutnine, ter vrtovi. Odpadke so odmetavali v nerabljen vodnjak in v za ta namen izkopane jame na stranskih zemljiščih. Javne stavbe je težko identificirati, znana je le najstarejša zidana kamnita stavba – terme tabora, večja nepozidana površina pa bi lahko delovala kot tržnica. Gospodarska struktura vojaškega vikusa je bila tesno povezana z zahtevami oz. potrebami vojske. O dobrih trgovskih povezavah pričajo keramične najdbe, amfore in mnogi izkopani leseni sodi, ki so bili kasneje uporabljeni za konstrukcije vodnjakov. Proizvodnja dobrin znotraj vojaškega tabora je bila omejena le na nekaj izdelkov: odkrili so žgalne peči, ki dokazujejo proizvodnjo keramike, kalupe za ulivanje železnih in bronastih predmetov, predmete, ki dokazujejo strojenje kož. Očitno je naselbina pridelala dovolj hrane oz. dobrin za potrebe vojske in verjetno tudi za ostale prebivalce vikusa.

Vojska je tabor zapustila med letoma 115 in 120. Čeprav je veliko vaščanov odšlo z vojaškimi enotami dalje, pa se je življenje v naselju nadaljevalo še vsaj do tretje četrtine 3. st. (faza IIIA; 115/120 – konec 2. st.; faza IIIB; začetek do tretje četrtine 3. st.). Kakor kažejo grobovi iz 4. st., se je poselitev tudi od konca 3. st. nadaljevala, vendar predvsem izven izkopenega območja in manj intenzivno (faza IV).

Opuščene površine v 4. st. poselijo še priseljeni Germani, med katerimi prevladujejo Alamani. Konec njihovega naselja datirajo v konec 4. ali začetek 5. st.

V II. delu 9. zvezka so nato predstavljene naravoslovnne analize, izdelane na vzorcih iz modernih izkopavanj.

Raziskovalci različnih strok so želeli rekonstruirati razvoj in strukturo rimskega vojaškega tabora ter kasnejšega razvoja naselja po umiku rimske vojske. Zanimale so jih tako zgodovina in arhitektura naselbine kot tudi slika tedanjega okolja in z njim povezanih razpoložljivih naravnih virov tedanjega časa.

Sabine Deschler-Erb je analizirala živalske kosti iz vodnjakov in podzemnih objektov, Heide Hüster Plogmann pa ostanke malih sesalcev. Kar se tiče živinoreje, so odkrili sledove perutnine, prašičev, goveda, ovc in koz, ki so se najverjetneje pasle na dvoriščih in po bližnjih vrtovih. V času rimskega vojaškega tabora se v prehranjevalnih navadah kaže specializiran in visokokakovosten okus rimskih vojakov (kot npr. ostrige, odojek, piščanec, velike ptice ipd.).

Arheobotanične analize sta izdelala Angela Kreuz in Hans-Peter Stika, kar bomo natančneje predstavili v nadaljevanju. Sabine Klein je analizirala najdeno žlindro, ki dokazuje predelavo oz. ulivanje kovinskih predmetov. Knjigo zaključuje sinteza vseh raziskav, ki rekonstruira življenje in naravno okolje naselja Groß-Gerau, "Auf Esch".

Tina ŽERJAL

Arheobotanične analize na najdišču sta izdelala Angela Kreuz in Hans-Peter Stika. Poskušala sta odgovoriti na vprašanje, s katerimi rastlinskimi surovinami in izdelki se je tedanje prebivalstvo oskrbovalo. Poleg kulturnih rastlin so bile prisotne tudi nabirane rastline, sadeži in oreški, ter les za kurjavo in konstrukcije, pa tudi ostanke krme za domače živali. Plevelne, ruderalne in ostale odkrite divje rastoče rastlinske vrste informirajo o vegetaciji v okolici tedanjega vikusa. Vrtne rastline, predvsem uvožene rastline iz Sredozemlja, pa kažejo na zgodnjo romanizacijo ali tudi "mediteranizacijo" prehranjevalnih navad.

Metode dela:

Vzorci sedimenta za arheobotanične raziskave so bili hranjeni na deželnem uradu za arheološko in paleontološko spomeniško varstvo v Hessnu in obdelani šele, ko je bila arheološka interpretacija oz. stratigrafska (tudi časovna) umeščenost odvzetih vzorcev s terena jasna in zaključena. Še posebej pozorni so bili na časovno umestitev vzorcev, odvzetih iz vodnjakov in jarkov. Precejšnje število prvotno odvzetih vzorcev za arheobotanične analize so namreč, po posvetu z vodilnim arheologom C. Wenzlom, morali zaradi njihovega neinterpretativnega značaja zavreči.

Opisano prvo fazo ravnanja z arheobotaničnimi vzorci po odvzemu s terena je potrebno še posebej omeniti, ker se pri nas, v Sloveniji, dosledno izpušča. Arheologi namreč vzorce sedimenta ali že presejane, posušene in presortirane vzorce semen/plodov ter lesa, ki so sicer označeni z njihovimi šiframi, enostavno dostavijo arheobotaniku v analizo brez kakršnihkoli predhodnih interpretacij, stratigrafskih umestitev (tako prostorskih kot tudi časovnih) ali opisanega namena odvzema vzorca za arheobotanične analize, tako lesa kot tudi sedimenta za spiranje. Pogosto se tudi dogaja,

da so arheobotanične in arheozoološke analize že končane, medtem ko se arheološkega dela raziskav še niso niti lotili.

Na raziskanem najdišču v Nemčiji so tako skrbno izbrane vzorce sedimenta za arheobotanične analize makro presejali preko sit dveh velikosti: z 1,0 in 0,5 mm velikimi porami. Mokre frakcije s sit so nato pod mikroskopom pregledovali in sortirali rastlinske in druge makroostanke. Naleteli so tudi na kosti in druge živalske ostanke, predvsem malih sesalcev. Sledili so metodologiji, opisani v monografiji Jacomet in Kreuz (1999), ki jo pri raziskavah v Sloveniji uporabljamo tudi sama.

Analizirali so 47 arheobotaničnih vzorcev in jih grupirali v štiri časovne faze: faza I – druga polovica 1. do prve četrtine 2. st. (vojaški tabor, kastel, 7 pregledanih vzorcev); faza II – 2. st. (27 pregledanih vzorcev); faza III – prehod iz 2. v 3. st. in 3. st. (5 pregledanih vzorcev); faza IV – čas preseljevanja ljudstev (5 pregledanih vzorcev).

Različnost v številu pregledanih vzorcev iz določenih časovnih faz otežuje kvantitativno primerjavo rezultatov med fazami. Obdobje 2. stoletja je tako (s 27 arheobotanično raziskanimi vzorci) najbolj reprezentativno.

Rezultati:

Ohranjenost organskega materiala na najdišču Groß-Gerau je bila dobra. Ohranjeni so bili tako subfosilni rastlinski ostanke iz mokrega sedimenta (npr. vodnjakov) kot tudi zogleneli ostanke iz suhih plasti. V 77 raziskanih podvzorcih iz 47 arheobotaničnih vzorcev so uspeli identificirati 102.073 rastlinskih ostankov iz 338 taksonov, od tega je bilo 83.264 ostankov (268 taksonov) ohranjenih v subfosilnem stanju, 17.759 ostankov (192 taksonov) je bilo zoglenelih ter 1.050 ostankov (64 taksonov) mineraliziranih. Koncentracije rastlinskih ostankov v vzorcih so bile zelo različne, največja je bila 2.594 rastlinskih ostankov na liter vzorca. Rezultati so vneseni tudi v javno dostopno podatkovno bazo *ArboDat* (Kreuz, Schäfer 2004).

Odkrite rastlinske taksone so grupirali v naslednje ekološke skupine (po Kreuz 2005, 163): 1. obrežne in močvirske rastline; 2. traviščna vegetacija; 3. ruderalne rastline; 4. ruderalne in segetalne rastline; 5. gojene rastline; 6. pleveli na vrtovih in okopih; 7. strniščni pleveli; 8. vrtno in uvožene rastline; 10. rastline listnatega gozda in grmovne rastline ter dodatna, 11. skupina: razno. Ekološko skupino 9 – iglavci – so uvedli samo pri raziskavah lesnega oglja.

Med karboniziranimi rastlinskimi ostanki dominira skupina gojenih rastlinskih vrst z 80 %. Ti ostanke nam podajo informacijo o prehrani preteklih ljudstev, ki so jo pridelali sami, torej gojili. Tudi ruderalne in segetalne rastlinske vrste, ki ponavadi spremljajo obdelana tla, so bile prisotne v velikem deležu. Predstavljajo najverjetnejšo okoliško vegetacijo raziskovanega vojaškega tabora.

Raziskave makrorastlinskih ostankov so pokazale kar precejšen delež vegetacije z mokrotnih rastišč, tj. iz prve ekološke skupine, kot so npr. trpotčasti porečnik (*Alisma plantago-aquatica*), navadni regelj (*Lycopus europaeus*), rogoz (*Typha* sp.) ter razno šašje in ločje. Identificirali so tudi ostanke pravih vodnih rastlin: zelena alga (*Chara* sp.), pokončni ježek (*Sparganium erectum*), vodna leča (*Lemna* sp.), vodna zlatca (*Ranunculus aquatilis*), kar dovoljuje zaključek, da je v rimskem času na območju izkopavanj nedvomno morala obstajati voda, morda celo plovna pot do reke Ren. Tako si raziskovalci lahko razlagajo pomen

rimskega tabora in njegovo prometno vključenost v rimskem imperiju.

V pregledanih arheobotaničnih vzorcih je bilo odkritih razmeroma veliko ostankov travniških rastlin (tj. ekološka skupina 2), kot so npr. rman (*Achillea*), razprostrta zvončica (*Campanula patula*), navadni glavinec (*Centaurea jacea*), ivanjščica (*Leucanthemum vulgare*), ostrokrpa plahtica (*Alchemilla vulgaris*) ter različnih vrst trav, ločja in šašja. Material se je v subfosilni, torej nezogleneli obliki lahko ohranil kot ostanek sena/gnoja goveda ali konj. Tudi ostanke sibirske perunike (*Iris sibirica*) in travniške bilnice (*Festuca pratensis*) kažejo na raznovrstnost lokalne vegetacije v rimskem obdobju. Ostanke ruderalnih in segetalnih rastlin (rastline zapuščenih območij), kot npr. repinec (*Arctium* sp.), navadni pelin (*Artemisia vulgaris*), kodrasti bodak (*Carduus crispus*), črni zobnik (*Hyoscyamus niger*), navadna kozjica (*Onopordum acanthium*) in velika kopriva (*Urtica dioica*), dokazujejo, da je bilo v središču tabora tudi negovano območje, morda celo z odpadnim materialom, kjer so uspevale vzdržljive ruderalke (ekološka skupina 3).

Skupaj z ostanki gojenih rastlinskih vrst so, po pričakovanju, našli tudi plevelne rastline iz ekoloških skupin 6. in 7. Med tistimi s strniščnih posevkov so bile identificirane: navadni kokalj (*Agrostemma githago*), njivska pasja kamilica (*Anthemis arvensis*), njivska stoklasa (*Bromus arvensis*), okroglostna prerast (*Bupleurum rotundifolium*), modri glavinec (*Centaurea cyanus*) in velecvetna vehrica (*Orlaya grandiflora*), vsi so kazalci ozimnega žita, morda pire (*Triticum spelta*) ali pšenice (*Triticum aestivum* / *durum* / *turgidum*).

V kombinaciji z vrtninami in stročnicami pa uspevajo drugačni tipi plevelnih rastlin, npr. srakonja (*Digitaria* sp.), škrlatnordeča mrtva kopriva (*Lamium purpureum*), breskova dresen (*Polygonum persicaria*), njivski mošnjak (*Thlaspi arvense*) in metlika (*Chenopodium* sp.), ki so jih tudi uspeli identificirati.

Presenetljivo med divjerastočimi vrstami ni opaziti nobenega časovnega razvoja, vse od začetka vikusa pa do njegovega zatona, v času preseljevanja ljudstev, ostaja trend enak, tako da analize makrorastlinskih ostankov ne dopuščajo razlikovanja posameznih gradbenih faz, nasprotno, opaziti je podoben spekter naravnega rastja v celotnem obdobju.

Med kulturnimi rastlinami (ekološka skupina 5) se med prehodom iz 1. v 2. st. pojavijo žitarice, ki postanejo ob koncu rimskega obdobja, ob prehodu 2. v 3. st., znane tudi v celotni regiji Hessen (Kreuz, 2005). Glavni žitarici v vikusu v 1., 2. in v začetku 3. st. sta bili pira (*Triticum spelta*) in ječmen (*Hordeum* sp.), vseskozi ju je spremljalo tudi proso (*Panicum miliaceum*). Tudi rž (*Secale cereale*) in enozrna pšenica (*Triticum monococcum*) sta enakomerno prisotni skozi ves čas, vendar, po najdbah sodeč, v manjši meri. Posamične najdbe dvozrne pšenice (*Triticum dicoccum*) in gole pšenice (*Triticum aestivum* / *durum* / *turgidum*) ne dovoljujejo zaključkov o pomembnosti teh vrst pšenice v prehrani. Presenetljivo neredke najdbe enozrne pšenice in rži na najdišču Groß-Gerau so postavile vprašanje, ali sta bili poljščini uporabljeni kot pomembni žitarici tistega časa ali bolj kot plevelni rastlini ozimnega žita. Uporaba rži je v regiji Hessen potrjena tudi v 2./3. st., medtem ko vloga enozrne pšenice na tem območju še ni pojasnjena (Kreuz,

2005). Dokazan je bil tudi laški muhvič (*Setaria italica*) – nekoč kultivirana vrsta, čeprav s skromno zastopanostjo.

Tudi najdbe stročnic in oljnih ter vlaknatih rastlin ustrezajo tipični sliki rimskega Hessna. Stročnice izboljšujejo plodnost tal pri kolobarjenju, poleg tega pa so bogate z beljakovinami, ki so nujno potrebne v človeški prehrani. Grah (*Pisum sativum*), leča (*Lens culinaris*) in bob (*Vicia faba*) so gojene stročnice, ki so bile med najdbami v raziskovanem vikusu. Posebno v rimskem obdobju je imel bob (ki je zelo rodna in dokaj nezahtevna kulturna rastlina) velik pomen, kar se je izkazalo tudi pri raziskavah najdišča Groß-Gerau. Lečnata grašica (*Vicia ervilia*) je bila najverjetneje samo plevelna rastlina, saj so najdbe bolj kot ne osamljene.

Iz arheobotaničnih analiz je opaziti manj pomembno vlogo oljnih rastlin, kot sta npr. nav. riček (*Camelina sativa*) in lan (*Linum usitatissimum*). Druga možna razlaga skromnejših najdb omenjenih vrst pa je lahko tudi v slabši ohranjenosti njunih nežnih in fragilnih semen. Morda pa so skromne najdbe oljnih rastlin le ostanki "romaniziranih" naseljencev vikusa, ki so gojili omenjeni vrsti, preden je z Rimljani prišel uvoz olivnega olja. Kakorkoli že, odkrili so tudi pečke oliv (*Olea europaea*) iz 2. st. ter semena maka (*Papaver somniferum*), ki je ostal dobro prisoten celotno obdobje, najverjetneje tudi kot začimbna rastlina, ki je ni mogla nadomestiti nobena druga maščobna ali oljna rastlina. Iz arheobotaničnih raziskav s kolišča na Ljubljanskem barju pa tu lahko dopišemo, da je zmožnost ohranitve semen maka v mokrih sedimentih veliko boljša kot pa semen lanu, zato ne gre popolnoma izključiti razlage o slabši ohranjenosti ostankov lanu tudi v primeru naselja Groß-Gerau (Tolar et al. 2010; 2011).

Romanizacija prehranjevalnih navad prebivalstva na raziskovanem območju se kaže tudi v rastlinskih ostankih vrtnin in ostankih uvoženih (tj. neavtohtonih) rastlinskih vrst po rimski okupaciji Hessna (Kreuz 1995). Na najdišču Groß-Gerau so našli zelenjadnice, kot so: nav. pesa (*Beta vulgaris*), nav. koper (*Anethum graveolens*), nav. zelena (*Apium graveolens*), koriander (*Coriandrum sativum*), vinska rutica (*Ruta graveolens*), vrtni šetraj (*Satureja hortensis*). Najdbe oreha (*Juglans regia*) kažejo, da je bil orešek, primeren za skladiščenje, ravno tako pogosto uporabljen. Med sadnimi vrstami so našli še ostanke (semena/plodove) fig, melon, sliv/češpelj, breskev in grozdja. Med južnimi importi so bile, kot že rečeno, tudi olive. Navedeni "romanizirani" ostanki se v vseh fazah poselitve najdišča Groß-Gerau pojavljajo v razmeroma majhnem deležu, saj gre v večini za posamične najdbe ali celo samo fragmente, čeprav z drugih rimskodobnih najdišč poročajo o velikih količinah tovrstnih najdb (Kreuz, 2005). Presenetljivo manjkajo še druge najdbe, kot npr. poper in buča *Lagenaria*, ki sta poznana z rimskih najdišč nedaleč proč. Čeprav so imeli raziskovalci iz zgodnejših faz na voljo zelo malo materiala, se kaže poseben vpliv vojaškega tabora in vojakov na življenje v naselju, v začetni fazi (kastel – *vicus*) se namreč pojavlja skorajda več rimskih najdb (oz. "romaniziranih" rastlinskih vrst) kot pa kasneje.

Odkriti pa niso bili samo ostanki vrtnih, gojenih sadežev in kulturnih rastlin – poljščin, pač pa tudi ostanki divjih sadežev, npr. lešnikov, črnega trna, bezga, volčjega jabol-

ka, jagod, robid, malin, divjega jabolka in hruške. Najdbe kažejo, da so v bližnjih gozdovih in po grmovju uspevale te rastlinske vrste. Poleg lesa listavcev (hrast, bukev, jesen, javor, beli gaber, jelša, vrba in vrste iz družine rožnic (Rosaceae)) so našli tudi ostanke dveh iglavcev: rdečega bora in jelke, kar tudi potrjuje obstoj gozda v bližini.

Arheobotanične analize so pokazale, da je bil Groß-Gerau v vseh obdobjih kljub strateškemu položaju ob cesti do Mainza preprosto podeželsko naselje in da ni imel nobene centralne vloge. Na vprašanje, kolikšna je bila poljedelska produkcija vikusa, nam rastlinski ostanki ne dopuščajo odgovoriti, lahko pa, vsaj za obrobje naselbine, rečemo, da so imeli majhne vrtičke, na katerih so gojili zelišča, začimbnice ali zelenjavo, in tudi pašnike za živino.

Sinteza:

Jedilnik rimskih vojakov je bil obogaten tudi s sadjem in zelenjavo, ki pa v primeru tabora Groß-Gerau ni bilo značilno uvoženo, pač pa v večini pridelano na domačem vrtu. Poleg začimbnic in zelišč (koper, zelena, koriander) so bili v manjših količinah najdeni tudi ostanki različnega sadja (grozdje, slive, hruške, fige, melone), ki so bili najverjetneje uvoženi iz južnejših krajev. Med žiti sta prevladovala pira in ječmen, ki so ju gojili na bližnjih poljih.

Analiza makrorastlinskih ostankov in pelodna analiza sta pokazali, da je bilo okolje raziskovane regije že pred prihodom rimskih vojakov nekoliko podvrženo vplivu človeka, saj so bili gozdovi že značilno skrčeni, kar je nedvomno posledica visokih potreb po konstrukcijskem lesu, ki so bile značilne tudi za obdobje prihoda rimske vojske. Ohranjeni stavbni les iz obdobja, ko so naselje zavzeli rimski vojaki, jasno kaže, da je bilo v tem času še vedno mogoče najti dovolj velika hrastova drevesa za konstrukcije.

Arheobotanične najdbe, predvsem ostanki semen in plodov nabiranih sadežev, potrjujejo obstoj gozda in gozdnega obrobja v bližini naselbine ter tudi travnikov in pašnikov. Ostanki raznovrstne mokrotne vegetacije pa pričajo o obstoju močvirnih in tudi vodnih okolij. Ruderalne rastline (pleveli) indicirajo neobdelane površine v neposredni bližini bivališč.

Od tretje četrtine 2. st. n. št., ko je bil vojaški tabor zapuščen, se je naselbinski areal nekoliko preoblikoval. Področje je poselilo civilno prebivalstvo, gospodarstvo se je razlikovalo od vojaškega. Za razliko od drugih (arheoloških, arheozooloških) pa arheobotanične najdbe ne kažejo, da bi bil umik vojske drastično vplival na gospodarsko strukturo vasi. Zaradi strateške lege ob glavni regionalni cesti so amfore z vinom in oljem ter ribje jedi še vedno prihajale v naselje, vendar v nekoliko manjšem obsegu. Na vrtovih in poljih ni opaziti bistvenih sprememb v diverziteti. Najdbe kažejo, da je naselbina v 3. st. zopet dosegla velikost vojaškega tabora in da je njeno gospodarstvo temeljilo na sistemu preživetvene živinoreje in poljedelstva, torej so reševali samo lastne potrebe po hrani. Nobenih dokazov namreč ni, ki bi govorili o prid intenzivnemu kmetovanju. Da so dokaj dobro posegli v naravno raste bližnjega gozda, priča dejstvo, da je večina v naselju uporabljenih hrastovih desk iz tega obdobja izvirala iz mlajših in relativno majhnih dreves. Tudi pelodna analiza kaže na majhna območja mešanega hrastovega gozda v okolici vikusa ter na obrežne (jelša, vrba) ekosisteme kot tudi na močvirna travišča in kultivirane pašnike in polja. Ruderalne

rastline potrjujejo obstoj manj kultiviranih območij znotraj naselbine. Po arheoloških kontekstih naj bi se naselbinska aktivnost končala v pribl. tretji četrtini 3. st., ko naj bi šlo za manjšo naselbino, ki je bila v veliki meri samozadostna in katere poljedelska produkcija se je značilno razlikovala (predvsem količinsko) od rimske. Tudi diverzitetna vrst je bila šibkejša, na področju živinoreje in prehranjevalnih navad pa je opaziti še komaj kaj rimskega vpliva.

LITERATURA

- JACOMET, S. in A. KREUZ (ur.) 1999, Archäobotanik, Aufgaben, Methoden und Ergebnisse vegetations- und agrargeschichtlicher Forschung. – Stuttgart.
- KREUZ, A. in E. SCHÄFER 2004, 1,4 Millionen auf der Bank. – V: *Das hessische Datenarchiv für archäobotanische Großreste ArboDat.*, 170–174, Hessenarch.
- KREUZ, A. 1995, Landwirtschaft und ihre ökologischen Grundlagen in den Jahrhunderten um Christi Geburt: zum Stand der naturwissenschaftlichen Untersuchungen in Hessen. – *Berichte der Kommission für Archäologische Landesforschung in Hessen* 3, 59–91.
- KREUZ, A. 2005, Landwirtschaft im Umbruch? Archäobotanische Untersuchungen zu den Jahrhunderten um Christi Geburt in Hessen und Mainfranken. – *Berichte der Römisch-Germanischen Kommission* 85, 97–292.
- TOLAR, T., S. JACOMET, A. VELUŠČEK in K. ČUFAR 2010, Recovery techniques for waterlogged archaeological sediments: a comparison of different treatment methods for samples from Neolithic lake shore settlements. – *Vegetation History and Archaeobotany* 19, 53–67.
- TOLAR, T., S. JACOMET, A. VELUŠČEK in K. ČUFAR 2011, Plant economy at a late Neolithic lake dwelling site in Slovenia at the time of the Alpine Iceman. – *Vegetation History and Archaeobotany* 20, 207–222.

Tjaša TOLAR

Johannes Eingartner: *Templa cum Porticibus. Ausstattung und Funktion italischer Tempelbezirke in Nordafrika und ihre Bedeutung für die römische Stadt der Kaiserzeit.* Internationale Archäologie, Bd. 92. Leidorf, Rahden/Westf. 2005. 160 str. ISBN: 3-89646-364-0, ISSN: 0939-561X.

Delo predstavlja revidirano različico disertacije (Eingartner, 1996), ki je bila podprta s strani Evropske unije, nemškega arheološkega inštituta in postdoktorske raziskovalne fundacije. Predmet raziskave so rimski svetiščni kompleksi, ki jih sestavljata tempelj s podijem in portik. Čeprav se je ta arhitektura razvila v helenistični Italiji, jo lahko najdemo tudi v provincah rimskega cesarstva. Še posebej so tovrstni kompleksi pogosti in dobro ohranjeni v severni Afriki, zaradi česar je avtor to območje tudi izbral za področje raziskav.

Poleg uvoda obsega monografija sedem poglavij, 160 strani, 63 slik med besedilom (tlorisi mest in svetiščnih kompleksov ter rekonstrukcije), povzetke v nemškem, angleškem in francoskem jeziku, katalog svetiščnih kompleksov, seznam literarnih virov, seznam epigrafskih virov, splošen seznam, 41 tabel (fotografije arhitektonskih členov in arhitekture) in 22 dodatkov (tlorisi svetiščnih kompleksov).

Avtor v uvodu predstavi opredelitev svetišč, njihov odnos do t. i. svetišč z dvoriščem, stanje raziskav in metode ter opis dela. Predmet raziskave sta po eni strani videz in funkcija, po drugi pa urbanistični pomen italjskih svetiščnih kompleksov, ki jih sestavljata tempelj s podijem in portik, ki so sicer redko obravnavani v okviru obsežnejših raziskav. Avtor jih na podlagi povezav s pisnimi viri imenuje *Templa cum porticibus* (*Res Gestae* svetišče Apolona na Palatinu poimenuje *Templum...cum porticibus*, na epigrafskih spomenikih pa so pogosto omenjeni kot *templum cum porticu* ali *porticibus*). Območje severne Afrike je avtor izbral zaradi velike koncentracije in dobre ohranjenosti tovrstnih svetiščnih kompleksov. Ti so glede na izvor znani kot italjski in se od številčnejšega lokalnega tipa svetišč z dvoriščem (*temple à cour*) razlikujejo po tlorisu. Niti svetišča z dvoriščem niti svetišča s portikom italjskega tipa zaenkrat niso bila temeljiteje raziskana, med obema tipoma so razlikovali le na podlagi tlorisa. Pomembnejša je analiza opreme in preučitev delovanja svetiščnega kompleksa ter medsebojnih odnosov. Oba tipa lahko še posebej zaradi prostornih dvorišč razumemo kot prostorske sisteme, ki so jih pogosto uporabljali kot términ za forume in podobna urbana območja.

V prvem poglavju predstavi avtor v okviru strukturnih zasnov svetiščnih prostorov lego templja znotraj svetišča, oblikovanje arhitekturnega tipa, proporcionalni odnos ter videz notranjih svetiščnih prostorov, njegove dele ter gradnjo in vključevanje posvetitvenih napisov. Tip svetišča s portikom se je sicer razvil v helenistični Italiji, kasneje pa se je razširil v provinco, izmed katerih kaže edinstven prevzem in razvoj tega tipa prav severna Afrika. Edinstvena ni le koncentracija kompleksov, temveč tudi prilagajanje arhitekture lokalnemu podnebju. Kljub različnim oblikam in tipom svetišč, ki so se razvili na tem območju, lahko tudi tu zasledimo določeno uniformiranost elementov. Kot osrednjo komponento opredeli avtor tempelj na podiju ter glavni vhod, ki ima specifično konstrukcijo. Če ima svetišče samo en vhod, ga lahko iščemo v centralni poziciji pred templjem na nasprotni strani dvorišča. Kadar je vhodov več, je glavni v primerjavi s stranskimi večji ter se razlikuje tudi po posebni obliki podboja. V nekaterih primerih je glavni vhod obokan in predstavlja samostojen element. Dvorišče se je nahajalo za glavnim vhodom, pomembna značilnost pa je tudi aksisimetrična struktura celotnega sistema (oltar in glavni vhod običajno ležita v liniji). Večino severnoafriških svetišč italjskega tipa najdemo v provincah *Mauretania Caesariensis*, *Numidia* in *Africa Proconsularis*, grška *Cyrenaica* na vzhodu pa ima relativno malo tovrstnih svetišč. Takšna svetišča se sicer nahajajo tudi drugje po vzhodnem Sredozemlju, vendar se tam mešajo z elementi helenistične in lokalne tradicije. Avtor pri tem na območju severne Afrike poudarja pomembnost ločevanja svetišč s portikom od tipa svetišč z dvoriščem, ki so sicer omejena na zahodni del severne Afrike, vendar se občasno pojavljajo tudi na področjih z italjskim tipom. Pri severnoafriških italjskih svetiščnih kompleksih lahko zasledimo dele kapitola, ki se odcepijo od foruma, ti kompleksi pa pogosto prevzamejo vlogo političnih in verskih središč. Prav tako kot pri forumu je oltar tudi tukaj postavljen na sredino kompleksa in jih zato lahko neposredno primerjamo s svetišči z dvoriščem. Vendar pa

imajo italški svetiščni kompleksi namesto ene več (največ pet) ekseder. Značilno za svetišča z dvoriščem je tudi to, da se nahajajo večinoma izven mest in da so v njih častili lokalna božanstva. Po drugi strani svetišča italškega tipa praviloma najdemo znotraj urbanega območja, ki je bilo hkrati namenjeno izvajanju obredov uradnih kultov. Avtor zaključuje, da se svetišča z dvoriščem nikoli ne pojavijo na kapitolu, medtem ko se tu vedno pojavljajo italška svetišča. Poleg tega so v svetiščih z dvoriščem častili lokalna božanstva (npr. Saturna), medtem ko so bila svetišča italškega tipa lahko sedež državnega, municipalnega ali vladarskega kulta.

Oblike in zasnove tlorisov so zelo različne in lahko nastopajo v kombinaciji s sorodnimi arhitekturnimi tipi in rešitvami. Kljub temu pa jih avtor razdeli v dva glavna razreda glede na obliko portika; ta je lahko pravokotna (tip A) ali redko polkrožna (tip B). Omenjena razreda glede na odnos med najsvetejšim prostorom (*cella*) in portikom razdeli še na tri podrazrede. Tempelj lahko stoji prosto (tipa A1/B1), se naslanja na zadnjo stran (tipa A2/B2), ali pa se nahaja na zunanji strani portika (tipa A3/B3). Različni tlorisi kažejo tudi na spreminjajoč se odnos med templjem in portikom, kar je pomembno za celotno arhitekturo. Ta odnos je bil namreč definiran že pri izbiri prostora glede na geografske in topografske danosti. Večina severnoafriških svetiščnih kompleksov ima pravokotni portik, pri čemer se tempelj naslanja na zunanjo stran svetišča. Obdajajoče zidove svetišča vidi avtor kot prostorski element, ki bi z zunanje strani lahko služili tudi kot obrambni zid. Portike sicer najdemo tudi ob cesti ali kot del ceste oziroma foruma, zato jih avtor le deloma razume kot del svetišča. Število in pozicija vhodov se razlikujeta, saj gre v nekaterih primerih za enega, ki se nahaja v centralni poziciji, če jih je več, pa so lahko na vseh straneh dvorišča. Na videz svetišč so vplivali tudi drugi monumentalni elementi ter posvetilni in gradbeni napisi, pomembna pa sta bila seveda tudi material in gradbena tehnika. Pri načrtovanju je dokazana uporaba feničanskega komolca (*cubitus*) in rimskega stopala (*pes*), na splošno pa se sistemi v velikosti med sabo razlikujejo. Na prilagajanje oblike svetišča je v veliki meri vplival potek okoliških cest, oblikovanje je bilo poleg tega prilagojeno tudi že obstoječim objektom. Razmerje med templjem in dvoriščem je konstantno, razmerja med arhitektonskimi elementi so v skladu s splošnim rimskim kanonom. Avtor poudarja občasno predimenzioniranje templja znotraj dvorišča ali pa je tempelj presenetljivo majhen in skoraj daje vtis oltarja. Svetiščni kompleks kaže konstantne proporce, saj znaša razmerje med templjem in portikom v večini primerov 2 : 3. Ni popolnoma jasno, kakšno vlogo pri oblikovanju prostorov je imel podij, saj mu je na podlagi velikosti svetišča težko določiti višino. Nanjo je nedvomno vplival teren, saj se podij odvisno od nagiba dviguje tudi do 6 m visoko. Na splošno velja, da so na oblikovanje in višino podija vplivale topografske in geografske okoliščine posameznega svetiščnega kompleksa. Avtor kljub razlikam v tlorisu in višini svetišč opredeli standardiziran tloris, pri katerem se spreminjajo proporcionalni odnosi med "hišo" (*aedes*) in portikom ter med dvoriščem in podijem. Včasih so pri gradnji uporabili tudi posebne materiale, na primer raznobarvne kamne, s katerimi so poudarili kontrast med svetlim dvoriščem in temnimi obdajajočimi

stavbami, poleg tega pa imajo različni materiali lahko tudi različne pomene. V nekaterih primerih je bil glavni vhod obokan in je predstavljal samostojen element. Tako so se na obokih včasih pojavili tudi posvetilni ali gradbeni napisi, ki se lahko pojavijo tudi na frizu pronaosa ali na zidu najsvetejšega prostora. Napisi lahko navajajo, kdo je dal postaviti svetišče ali komu je bilo posvečeno. Poleg tega svetiščni kompleksi niso bili popolnoma odprti za javnost, zato so vhode ponekod dopolnili tudi z okni, s čimer so omogočili le delen vpogled v notranjost.

Avtor kronologijo posameznih svetišč v drugem poglavju določi s pomočjo arhitektonskega okrasja ali epigrafskih, stilističnih in ostalih datacijsko občutljivih elementov. Časovna opredelitev, opredelitev religioznega konteksta in družbenega pomena so še posebej pomembne za zgodovinsko vrednotenje. Svetišča s portikom se začnejo pojavljati v flavijskem obdobju in trajajo vse do konca 3. stoletja, večino svetišč pa avtor uvrsti v drugo polovico 2. stoletja in prvo polovico 3. stoletja. Zaradi natančnejše časovne opredelitve svetišč je avtor poskušal z analizo arhitekturnega okrasja datirati tudi preostale svetiščne komplekse, vendar je ugotovil, da je večina podrejena lokalnim vplivom. Preliminarne raziskave v severni Afriki so sicer pomanjkljive, vendar je avtor opredelil spomenike na podlagi primerjav z arhitekturno dekoracijo, ki je bila že prej časovno opredeljena s pomočjo epigrafskih spomenikov. Nekaterih svetiščnih kompleksov ni mogoče datirati niti z epigrafskimi spomeniki niti z analizo arhitekturnega okrasja in te avtor časovno opredeli glede na topografsko situacijo. Na podlagi napisov avtor tako večino obravnavanih svetišč uvrsti v drugo polovico 2. stoletja, z izčrpno analizo arhitekturnih elementov pa deloma tudi v prvo polovico 3. stoletja. V nasprotju z dosedanjimi predvidevanji pripada več severnoafriških kompleksov zgodnjemu imperialnemu obdobju. V tem času postane očitna hkratna raba italških, helenističnih in lokalnih elementov, ki se šele v začetku 2. stoletja pojavijo v bolj uniformirani obliki in stilistično ustrezajo sorodnim primerom iz Rima. Od severskega obdobja naprej postanejo izraziti tudi orientalski vplivi.

V tretjem poglavju avtor na kratko predstavi modele svetiščnih kompleksov v Italiji. Medtem ko so se v severni Afriki v 1. stoletju svetišča s portikom šele uveljavljala, je bil tovrsten tip v Italiji že popolnoma razvit. Prevzem ni bil uniformiran, temveč je bil podrejen različnim kulturnim smerem. V začetku 2. stoletja je tako še posebej pri ornamentih verskih stavb opazen večji italški vpliv. Avtor tudi poudarja, da so imela severnoafriška svetišča samostojno smer razvoja. V času pozne republike in zgodnjega cesarstva je bilo namreč tu zgrajenih veliko forumov, kjer je viden vpliv tako tradicionalnih rimskih forumov kot tudi helenističnega razvoja templja. To prav tako velja za serijo cesarskih forumov, ki jih lahko povežemo z izgradnjo velikega portika, zgrajenega na Marsovem polju v Rimu. Oba sistema sta bila namreč osnovana na isti arhitekturni ideji oblikovati simetrično stebrišče z dvoranami, ki obdajajo forum. Vendar pa omejitve prostora kot temenos ni edini namen teh kompleksov. Ti poleg tega kažejo tudi triumfalni značaj, saj so bili oblikovani v času velikih vojaških zmag in financirani z vojnim plenom. Izrazito triumfalni značaj tako kaže npr. Apolonovo svetišče na Palatinu, ki ga je zgradil Avgust. Edino, kar je pri tem gotovo, je, da se je

pred svetiščem nahajalo podolgovato pravokotno območje, ki je bilo s treh strani zaprto z visokim zidom (v *Res Gestae* se to svetišče omenja kot *Templum cum porticibus*). Nekaj zgodnejših primerov lahko najdemo tudi v t. i. templjih s portikom na forumu v Kumah iz 1. stoletja. Kot poseben element se v Ostiji pojavljajo polkrožne niše, ki jih najdemo tako na zadnjem zidu najsvetejšega prostora kot tudi ob straneh na koncu portika. Arhitekturni detajli tega tipa se pri rimskih templjih prvič pojavijo na cesarskem in Avgustovem forumu v Rimu, v severni Afriki pa se svetišča ali portiki z apsidadami pojavijo kasneje. Svetišče v Kumah predstavlja enega najstarejših kompleksov izven prestolnice in je verjetno služilo kot model, po katerem so se kasneje v Italiji in v provincah razširila svetišča tega tipa. Za poznavanje urbanega konteksta so še posebej pomembni Pompeji, kjer je bil Apolonov tempelj podobno kot v severni Afriki povezan s forumom. Dvorišče je bilo obdano z dvojnimi portikom, istočasno je bil zgrajen tudi Kapitol, prav tako z dvoriščem in portikom. Malo prej, pod Sulo, je bil postavljen Venerin tempelj, ki je bil s forumom povezan preko ceste, kar še poudarja njegovo dominantno lego na robu platoja. Svetišči Zeusa Mejlihija (*Zeus Meilichios*) in Izide ob cesti *via Stabiana* v Pompejih se pojavljata v povezavi z gledališči, saj so bila ta postavljena v t. i. gledališki četrti; podobno situacijo najdemo tudi v severni Afriki. Nič manj ni pomembna povezava verskih stavb z glavnimi prometnicami mesta (svetišča so bila usmerjena na *cardo* ali *decumanus*).

V četrtem poglavju se avtor bolj posveti opremi severnoafriških svetiščnih kompleksov: arhitekturni dekoraciji, kulturnim in ostalim upodobitvam božanstev ter portretom, oltarju in kraju žrtvovanja, baldahinu in kapeli (*sacellum*), kulturnim bazenom, fontanom in kanalom. Glede videza svetišč je avtorjev najpomembnejši doprinos nedvomno dokaz obstoja določenih kulturnih elementov, ki omogočajo podrobnejši vpogled v obredne prakse. Gre predvsem za kulturne obrede, ki so potekali neodvisno od božanstva, ki so ga častili. Oprema svetišč je namreč z izjemo kulturnih statuet in arhitekturne dekoracije v veliki meri izgubljena. Ikonografija je le redko v neposredni povezavi z božanstvom, ki so ga častili v določenem svetišču, vendar interpretacija arhitekturne dekoracije po drugi strani osvetljuje politične in ekonomske pogoje, ki so botrovali izgradnji kompleksov. Za izvedbo samega obreda je bil najpomembnejši "visoki oltar" pred svetiščem, tej funkciji so lahko služili tudi manjši oltarji, razporejeni po svetiščnem območju, svetišče pa je lahko celo brez njega. Poleg oltarja kot središča obreda žrtvovanja so dokazane tudi kamnite ploščadi in lesene ograde za zapiranje in žrtvovanje živali, ki so se običajno nahajale v neposredni bližini oltarja (paralele najdemo tudi v Pompejih). Žrtvovanje živali, značilno za uraden rimski kult, postane tukaj zelo očitno in je še posebej pogosto pri čaščenju Očeta Libera (*Liber Pater*), Izide in Nebeške boginje (*Dea Caelestis*). Posebno vlogo je imela voda, kar je razvidno iz dokaj pogosto najdenih bazenov za vodo. Ti so lahko okrogli, polkrožni ali pravokotni ter v večini primerov plitvo poglobljeni v tlak. Izjemoma so prostostoječi in zgrajeni iz kamnitih plošč; ti so bili namenjeni zgolj shranjevanju vode. Tretjo kategorijo bazenov predstavljajo kamniti bazeni v obliki školjke, ki so bili postavljeni prosto, brez utrditve. Večina bazenov je bila verjetno namenjena žrtvovanju, nekatere pa so verniki upo-

rabljali za obredno očiščenje. Ta navada, ki izvira z vzhoda in so jo v severno Afriko prinesli že Feničani, kaže, kako so se v kulturnih stavbah med sabo dopolnjevali italški in lokalni elementi. V povezavi z bazeni, ki so lahko samostoječi ali pa se nahajajo pod baldahini ali znotraj kapel, najdemo tudi take, ki so verjetno služili za zbiranje krvi žrtvenih živali, lahko so oblikovani kot fontane, poznamo pa tudi t. i. sončne bazene. Pogostejši kot baldahini so kapele, ki jih predstavljajo majhni prostori v okviru portika in so največkrat pravokotne, lahko tudi kvadratne ali polkrožne oblike. Pomembno je omeniti tudi sisteme jaškov iz opeke, ki so verjetno služili za zbiranje deževnice, ter t. i. svete gaje, ki so potrjeni tudi z izkopavanji, v katerih se pojavi tudi tlakovanje in razmejitve v tlaku, katerih funkcija še ni pojasnjena. Med najdeno opremo svetiščnih kompleksov so deli arhitekturne dekoracije, upodobitve bogov, portreti in arhitektonski elementi oltarja ter daritvenega prostora. Drobnost gradivo je v svetiščnih kompleksih zelo pogosto in velikokrat omogoča datacijo. Avtor med dekorativnimi elementi, ki so dokazljivi tudi na podlagi epigrafskih virov, izpostavi svečnik (*candelabrum*), ki ga najdemo v cesarskem obdobju kot držalo za kadila in je uporabljen kot svečnik ter spada k bolj ali manj stalni opremi svetišč.

V petem poglavju v okviru funkcije svetiščnih kompleksov predstavi avtor božanstvo in kult, obred in praznovanje, posvetitelja, ustanovitelja in svečenike, elemente cesarskega kulta in rezultate raziskav. Za približno polovico severnoafriških svetišč lahko na podlagi posvetitvenih in gradbenih napisov določi, kateremu božanstvu so bila posvečena. Tista božanstva, ki so bila čaščena v templju, imenuje primarna, tista, ki so bila prisotna v kateremkoli drugem prostoru, pa imenuje sekundarna. Ne glede na primarno ali sekundarno posvetitev najdemo v svetiščnih kompleksih severne Afrike večino posvetitev rimskemu panteonu (kapitolinska trojica, Apolon, Diana, Oče Liber, Herkul, Minerva, Merkur, Pluton, Venera in Eskulap). Včasih se za romaniziranimi božanstvi skrivajo božanstva lokalnega izvora; Oče Liber je verjetno feničanski *Shadrpa*, Herkul pa *Melqart*, saj ne moremo zanikati močnega vpliva lokalnih in orientalskih božanstev. Slednja predstavljajo egipčanska Izida in Serapis ter maloazijska Velika mati (*Magna Mater*), poleg tega sta pomembni tudi afriški božanstvi Nebeška boginja (*Dea Caelestis*) in Saturn, kar nekaj upodobitev pa ostaja neopredeljenih. Avtor glavna božanstva razdeli na tri glavne kategorije. V prvo sodi državni kult, ki ga predstavlja kapitolinska trojica in hkrati predstavlja največji delež med rimskimi božanstvi. Sledi kult zaščitnikov mest, ki so raznolikega značaja. So mešanica rimskih, romaniziranih, lokalnih božanstev ter lokalnih genijev. Svetišča, ki so bila posvečena neuradnim bogovom, npr. afriškemu Saturnu, se od ostalih svetišč razlikujejo po svojem arhitekturnem konceptu in po legi izven urbanega območja. V severnoafriških svetiščnih kompleksih so torej prevladovali državni, municipalni in cesarski kult. V tem se razlikujejo od svetišč z dvoriščem, kjer so v primerih, ko so bili postavljeni znotraj urbanega območja, častili zgolj mestne zaščitnike.

V šestem poglavju predstavi avtor vključevanja svetiščnega kompleksa v raster mesta in izpostavi problem t. i. svetišč z dvoriščem ter odnos svetišča s portikom do foruma in ostalih javnih zgradb. Svetiščni kompleksi italškega tipa se načeloma ne pojavljajo izven urbanega območja. Še več, v

urbanističnem razvoju mest so igrali pomembno vlogo. Da bi pojasnil različne lokacije, kjer se ti kompleksi nahajajo, avtor poleg topografije posameznega mesta pojasni tudi ekonomski in pravni status mest. Hkrati poudarja, da so pogoste situacije, v katerih svetišča s portikom očitno določajo organizacijo javnega prostora. Omeniti velja tudi, da so želeli vzpostaviti formalne meje med forumom, kapitolom in svetišči. Urbanističen pomen je delno jasn že iz njihove funkcije, delno pa poudarjen z njihovo umeštvitvijo znotraj mestnih struktur. Za razliko od svetišč z dvoriščem vključevanje svetiščnih kompleksov italskega tipa v mestno jedro ni bilo uniformirano. Pomembna je dvignjena lega, zato so pogosto razporejeni po terasah, s čimer lahko primerjamo lego Kapitola v Rimu. Dvignjen podij templja, ki se prilagaja terenu, je prav tako pogost element, včasih pa lahko najdemo tudi manjše zidove, ki predstavljajo utrditev terena. Posebnost tlorisa predstavljata stranski krili najsvetejšega prostora in stranski prostori ter zaprti portiki ob daljših stranicah, ki so v severni Afriki zaenkrat še brez primerjave in verjetno predstavljajo helenistični element. Veliko severnoafriških svetišč je združenih s forumom, podobno sliko pa kaže tudi Apolonovo svetišče v Pompejih, ki hkrati zaradi ohranjenega mestnega rastra ponuja veliko odgovorov glede vključevanja svetišč. Ta najpogosteje najdemo na forumu ali ob spremljajočih glavnih cestnih oseh mesta. Občasno najdemo tudi več svetišč skupaj, še posebej v bližini religioznih in političnih središč. S tem poleg obredne dobijo tudi reprezentančno funkcijo ter povezavo z drugimi javnimi stavbami. Svetišča s portikom na stičiščih različnih mestnih četrti prevzamejo vlogo povezovalcev. Poleg povezav s forumom lahko tovrstne komplekse najdemo tudi v povezavi z gledališči in tržnicami.

V zadnjem, sedmem poglavju avtor pomen svetiščnih kompleksov v severnoafriških mestih osvetli v mestih *Sabratha*, *Gighitis*, *Thuburbo Maius* in *Thugga*. Da bi bolje razumeli pomen svetišč v razvoju mesta, je avtor podrobneje analiziral štiri mestne celote, ki jih lahko glede na njihov zgodovinski razvoj razdelimo v dva para. *Sabratha* in *Gighitis* sta bili dve veliki trgovski središči med mnogimi emporiji, ki so funkcionirali že pred prihodom pod rimsko oblast. Zaradi tega je bil vpliv italskih svetišč večji, kar je vodilo k standardizaciji svetiščnih kompleksov že od začetka 1. stoletja n. št. naprej. V arhitekturnem okrasju so jasno vidni tako italski kot helenistični vplivi. Z začetkom Avgustove vlade v *Sabrathi* je povezana tudi gradnja drugih javnih stavb, bazilike in kurije, ki so skupaj s kapitolom tvorile vso potrebno infrastrukturo za politično in religiozno središče mesta. V *Thuburbo Maius* in *Thuggi* pa je uničenje Kartagine pustilo svoje posledice, poleg tega se obravnavani mesti nahajata na samem robu urbanega območja, kamor so se po 3. punski vojni naselili rimski veterani. Komod mestu *Thuburbo Maius* podeli status kolonije, v tem času je vidna povečana gradbena dejavnost. V *Thuggi* lahko opazujemo, kako je sprva dominanten kapitol od 2. stoletja naprej izgubljal svojo vlogo, istočasno pa naraščujoče število kulturnih območij odraža rastoč vpliv omenjenih mest.

Maja JERALA

Darío N. Sánchez Vendramini: *Eliten und Kultur. Eine Geschichte der römischen Literaturszene (240 v. Chr. – 117 n. Chr.)*. Tübinger Althistorische Studien 7. Rudolf Habelt GmbH, Bonn 2010. ISBN 978-3-7749-3676-8. 460 strani, 13 tabel.

Knjiga z različnih zanimivih vidikov obravnava latinsko literaturo in njen kontekst iz obdobja, ki je navedeno v naslovu; analiza latinske literarne scene predstavlja novost, saj ta doslej še ni bila celovito komentirana. Knjiga je razdeljena na pet daljših poglavij, vsako od teh pa na pet do šest podpoglavij. Škoda je – in to je očitno že na samem začetku –, da latinski citati, ki so dolgi in jih je zelo veliko, niso prevedeni, kar bi veliko pripomoglo k večji jasnosti, posebej, ker se bo nedvomno izkazalo, da večina bralcev latinščine ne obvlada tako dobro, da bi lahko zlahka razumela latinski izvirnik. Če bi avtor odpravil ponavljanja, ki se jim je včasih sicer težko izogniti, a jih v knjigi ni malo, besedilo ne bi bilo zaradi prevodov nič daljše. Zaključku sledijo bibliografija in trinajst tabel s slikami rimskih kamnitih nagrobnih spomenikov z napisi in reliefi, na osnovi katerih skuša avtor ponazoriti razširjenost izobrazbe in pismenosti in posledično poznavanja rimske literature v najširših plasteh rimskega provincialnega prebivalstva. Zlasti ta zadnji del je še posebej zanimiv tudi za arheologa in epigrafika, saj npr. na prepričljiv način razlaga simbolno vrednost zvitka v levi roki umrlega moškega – namreč kot znak literarne izobrazbenosti –, kar predstavlja na nagrobnikih razmeroma pogost motiv, ki so ga zelo različno interpretirali. Hkrati pa avtor razlaga tudi druge spremljajoče reliefe, ki pogosto krasijo bogatejše nagrobnike.

Sem sodijo tudi upodobitve z mitološko vsebino, saj predstavljajo literarno razgledanost in kulturo družin, ki so postavljale takšne nagrobne spomenike. To so bili pogosto pripadniki municipalne elite, pa tudi bogati posamezniki brez posebnih funkcij, kar med drugim dokazujejo šempe-trske grobnice, ki v knjigi sicer niso omenjene. Lepo namreč ponazarjajo to, kar je osrednja tematika knjige, namreč "kulturni kapital", s katerim so si posamezniki, ki sta jim manjkala začetni finančni in "družbeni kapital", v rimski družbi še najlažje pridobili ugled. To je veljalo – *mutatis mutandis* – tako za senatorje kot rimske viteze, mestno lokalno aristokracijo, bogate osvobodence in srednji razred. Hkrati pa kulturna in literarna razgledanost kažeta tudi na visoko stopnjo romanizacije (avtor nima težav s tem zelo uporabnim pojmom, ki je bil v zadnjih letih po krivici postavljen pod vprašaj), ki je od avgustejske dobe naprej v manj razvitih delih Italije in v provincah skokovito napredovala.

V dolgem obdobju, ki ga obravnava knjiga, torej od samih začetkov rimske literarne ustvarjalnosti z Livijem Andronikom (piscem grškega izvora in avtorjem prve latinske, po grškem vzoru napisane drame, ki je bila uprizorjena po prvi punski vojni 240 pr. Kr.) in Nevijem (avtorjem dram, npr. *Romula*) pa prek Enija (predstavnika druge generacije literarnih ustvarjalcev in pisca zgodovinskih *Analov* v verzih) in starejšega Katona (prvega rimskega pisca iz najvišjega družbenega razreda, ki je pisal v latinščini, avtorja govorov, *Origines*, in knjižic, posvečenih vzgoji sina Marka) do Cicerona se je odnos rimske družbe do literarnih ustvarjalcev korenito spremenil. Od Katona dalje so se začeli vse bolj uveljavljati avtorji, ki so pripadali rimski aristokraciji, pred

tem je bila namreč literatura predvsem domena pripadnikov nižjih socialnih plasti, pogosto tudi posameznikov grškega izvora. Zaledje je predstavljala *Magna Graecia*, grška južna Italija in Sicilija, in izhajajoč iz tega prostora so prvi pisci latinske literature rimsko občinstvo seznanjali z grškimi miti in z epizodami iz Iliade in Odiseje. Predstave so se dogajale v največkrat lesenih gledališčih, ki so jih vedno postavili v neposredni bližini svetišč.

Med rimsko publiko se je odnos do literarnih stvaritev počasi spreminjal: sredi republikanskega obdobja literatura v kulturnem življenju Rimljanov ni igrala nobene omembe vredne vloge in še dolgo po njenih prvih zametkih je ukvarjanje s pisanjem veljalo za nevredno senatorja. V latinščini napisano literaturo so na začetku njenega razvoja ustvarjali tujci nizkega družbenega porekla, ki so dobro obvladali helenistično literarno sceno in grško tematiko prilagajali rimskemu občinstvu. Prostor, kjer so pisci dram, tragedij in komedij svoja dela posredovali publiko, so bila, kot rečeno, improvizirana gledališča ob svetiščih in čeprav dramska dela niso imela nobene kultne vsebine, so se vedno uprizarjala v povezavi s prazniki na čast bogov. Enijeva smrt leta 169 pr. Kr. predstavlja konec pionirskega obdobja rimske literature, ko so avtorji nehali le prevajati oz. posnemati grške zvrsti in tematike; ta je sicer še pogosto veljala za vzor, vse pogosteje so bili rimski avtorji tudi izvorni in ustvarjalni: Lucilij je npr. utemeljil satiro, ki velja za tipično rimsko.

Nato se je začel proces "aristokratizacije" rimske literature, ki je njeno vrednost v rimski družbi temeljito spremenil. K temu je pripomogla "helenizacija" rimskih višjih slojev, ki je privedla do tega, da je postala večina rimske elite dvojezična; končno se je zgodilo tudi to, da grško govoreča odposlanstva v rimskem senatu niso več potrebovala tolmačev, tako prvič leta 81 pr. Kr., ko je Molon vodil diplomatsko misijo z Rodosa. Marsikak bogat in izobražen Rimljan je imel svojo knjižnico; prva grška knjižnica, ki je prišla v Rim, je bila knjižnica zadnjega makedonskega kralja Perzeja, ki ga je leta 168 premagal Emilij Pavel. Ker ne Perzej in ne njegov oče Filip V. nista imela posebnih literarnih interesov, je možno, da je jedro biblioteke izviralo iz časa kralja Arhelaja, zaščitnika Evripida in drugih grških pesnikov njegovega časa. Pozneje je še veliko rimskih poveljnikov prineslo kot vojni plen v Rim dragocene grške knjižnice, med drugimi tudi Sula, za Lukula pa je znano, da se je po zmagi nad Mitradatom polastil kraljeve knjižnice, ki je bila v njegovi vili v Tuskulu na razpolago tudi mnogim grškim piscem.

Če so bila prej gledališča in šole poglobljena mesta rimske literarne scene, se je ta vse bolj selila v mestne domove in podeželske vile aristokratov. Pomen gledališča se sicer ni veliko zmanjšal; na začetku je bilo za gledališke uprizoritve rezerviranih le enajst dni, v času Avgusta pa je bilo teh dni 48 oz. še več, ker so vsako leto uprizarjali tudi nepredvidene igrice. Zanimivo je, da je bila ena od kazni za kršitev avgustejskega zakona o porokah ta, da se krivec ni smel udeleževati gledaliških predstav. Nekoliko ironično je, da je Katon uporabil svoje literarno pisanje za to, da se je boril proti napredujoči helenizaciji, ne da bi se zavedal, da je ravno ta odločilno prispevala k razvoju rimske literature. Vendar je bila še v Ciceronovem času – kot slavni govornik sam omenja –, pomembnejša slava, ki

so jo rimski senatorji in vitezi dosegli po dobro opravljeni vojaški in politični karieri in za zmago na bojišču, čeprav se je on sam sicer dobro zavedal, da bi bila brez literature dela slavnih mož že davno pozabljena.

Le nekaj generacij pozneje Tacit piše že povsem drugače. Ko namreč omenja bleščečo zmago, ki jo je legat Publij Pomponij Sekund izbojeval nad Hati v Germaniji in si zaslužil najvišje odlikovanje (*ornamenta triumphalia*), pravi, da so si sodobniki to le za kratek čas zapomnili, slavo pa so mu prinesle njegove pesmi (pisal je tragedije), pri čemer je zanimivo še dejstvo, da sploh ni bil dober pesnik in je bil v gledališču celo tarča posmeha obiskovalcev! Podobno je Svetonij ugotavljal za Gaja Sulpicija Galbo, deda bodočega rimskega cesarja, ki naj bi mu slavo kljub ugledni politični karieri prineslo zgodovinopisje.

Politična kriza konec republike je pripeljala do tega, da se je veliko senatorjev raje ukvarjalo z literarnim ustvarjanjem kot s politiko, ki je postala zaradi proskripcij v času triumvirov včasih smrtno nevarna. A kljub temu so tedaj nastala nadvse pomembna dela in Vitruvij omenja med drugimi Ciceronov spis *O govorništvu*, Lukrecijevo znamenito naravoslovno pesnitev *De rerum natura* in Varonov spis *O latinskem jeziku*. Čeprav je bil stari Varon proskribiran, je vendarle uspel ubežati smrti in je bil pozneje pomiloščen, pač pa sta bili izropani njegova vila in njegova velika in pomembna knjižnica. Kot se je izrazil znani zgodovinar in pesnik ter prijatelj Antonija in Oktavijana, Azinij Polion, "ni lahko pisati proti nekemu, ki te lahko proskribira"; uporabil je namreč besedno igro "*scribere – proscribere*". Pozneje pa je postalo nevarno tudi zgodovinopisje in drugo pisanje, ki so ga ovaduhni namerno ali nenamerno napačno razlagali; cenzura pretirane svobodomiselnosti, ki je prihajala navzkriž s monarhično ureditvijo rimske države po Avgustu, je postala običajna, zakon o razžaljenju časti, ki se je imenoval *lex laesae maiestatis*, pa je nekaterim piscem prinesel celo smrtno obsodbo ali pa vsaj sežig njihovih del, kot npr. zgodovinarju Kremutiju Kordu, ki je Bruta in Kasija proglašil za "poslednja Rimljana"; Avgust s tem ni imel težav, pač pa je Kremutija pod cesarjem Tiberijem obtožil subverzivnosti prefekt pretorija Sejan. Da bi se izognil zanesljivi obsodbi, je napravil samomor, izvode njegove *Zgodovine* pa so javno sežgali; kljub temu niso mogli prepričati, da preživeli izvodi ne bi dosegli svoje publike.

K temu, da je literatura postala prepoznavna in dostopna in da so različni avtorji uživali visok ugled posebej v avgustejskem času, sta veliko pripomogla uvedba javnih recitacij literarnih del in nastanek ter razvoj založništva, ki sta omogočila, da je močno narasel tudi krog bralcev. Velik ugled so uživali poleg mnogih drugih predvsem znameniti pesniki Kornelij Gal, Vergilij in Horacij; med drugimi manj znanimi pa je zanimiv in poučen primer Lucija Varija Rufa iz Mecenatovega kroga, ki je bil Vergilijev in Horacijev prijatelj in je za svojo tragedijo *Thyestes* – uprizorili so jo ob proslavi Avgustovega trumfa po zmagi pri Akciju –, prejel kar milijon sestercijev! Recitacije so se izkazale kot zelo primeren način razširjanja literarnih del in Plinij mlajši je bil ponosen na to, da so prijatelji cele tri dni poslušali javno branje njegovega Panegirika v čast Trajanu; po dveh dneh so namreč sami želeli, da bi branje podaljšal na tretji dan. Obiskovanje recitacij je sicer sodilo med obveznosti prijateljev, saj je Plinij prihajal na njihova

branja, če so se literarno udejstvovali. Prisotnost je bila recipročna, in to je zahtevala vljudnost ne glede na to, če so se dolgočasili ali ne.

Kot je pokazalo nepričakovano odkritje lesenih povoščenih tablic iz Vindolande, ki vsebujejo tako privatno kot uradno korespondenco pripadnikov rimske vojske in njihovih družin, je bil odstotek pismenosti v rimskem imperiju večji, kot se je pred tem domnevalo. In kot kažejo upodobitve na nagrobnikih ter v nekaterih primerih tudi sami napisi s tovrstnimi izjavami, sta bila izobrazba ter poznavanje literature in obeh jezikov, latinščine in grščine, zgovorno znamenje družbene pomembnosti. Biti izobražen in seznanjen z latinsko literarno kulturo sta bila med provincialnim prebivalstvom pomembna statusna simbola. Starši osvobodenci so pogosto dali svoje dečke izsolati v najboljše dostopne šole, da bi s pridobitvijo "kulturnega kapitala" na najhitrejši možni način – kot otroci osvobodencev, ki se jih je še držala stigma nesvobodnega rodu –, premestili pomanjkanje "družbenega kapitala".

Pomembna je bila tudi govornica reliefov; pripadniki mestnih elit po vsej verjetnosti niso naključno izbirali motivov, ki so krasili njihove nagrobne, temveč je imela njihova izbira globlji pomen. Če je veteran, ki se je naselil daleč od rodnega mesta v Italiji, na nagrobniku dal upodobiti Eneja z očetom in sinom, ki je zapustil gorečo Trojo in se naselil v Italiji, je morda na simbolni ravni hotel povedati, da se je na tujem počutil kot rimski državljani in potomec Eneja. Rimska literarna izobrazba je prodrla v vse pore rimskega in romaniziranega življenja. Knjiga, ki vse to natančno komentira, je zanimivo branje za vse, ki se tako ali drugače ukvarjajo z antiko.

Marjeta ŠAŠEL KOS

Corpus inscriptionum Latinarum II²/14. *Inscriptiones Hispaniae Latinae, pars XIV: Conventus Tarraconensis. Fasc. secundus: Colonia Iulia Urbs Triumphalis Tarraco (CIL II²/14, 2).* Edidit GÉZA ALFÖLDY. De Gruyter, Berlin, New York 2011.

Ta impozantna monografija je najnovejši zvezek folio formata nove izdaje španskega dela Mommsenovega Korpusa latinskih napisov (CIL II), ki obsega napise mesta Tarakone (Tarraco, zdaj Taragona). Zvezek je napisan v latinščini, kar je nedvomno rezultat velike erudicija avtorja izdaje, Géze Alföldyja, saj tudi med epigrafiki, ki se ukvarjajo z rimskimi napisi, ni veliko takih, ki bi znali pisati latinsko. Knjiga je sicer zaradi tega dostopna le ožjemu krogu strokovnjakov, vendar je po drugi strani povsem neobhodna za vsakega, ki se želi ukvarjati s Hispanijo, rimsko Španijo, pa tudi za vse, katerih raziskave temeljijo na rimskih napisih, saj so napisi tako iz Italije kot iz različnih provinc rimskega imperija pomembni za osvetlitev njegove celotne zgodovine. Italija je bila namreč s provincami tesno povezana v veliko skupno državo, kar se marsikje odraža v določeni uniformiranosti, posebej to velja za province zahodnega dela imperija. Na drugi strani pa tudi razlike, ki se kažejo v epigrafskem gradivu posameznih mest in regij, terjajo poznavanje širše "epigrafske slike" celotnega imperija, saj jih sicer ne moremo ustrezno razložiti.

Po razčlenjeni vsebini in predgovoru sledi zelo obširna bibliografija citiranih del, ki kaže, kako zelo se vsi utapljammo v poplavi moderne strokovne literature, saj je vse težje ažurno slediti najnovejšim razpravam in dohajati napredek stroke, zlasti še, ker ni vse, kar je objavljeno, vredno upoštevanja. Ta knjiga pa je neobhodni delovni "instrument", mimo katerega ne more nihče, ki se resno ukvarja z rimskimi napisi. Njen glavni avtor je nedavno umrl Alföldy, v uvodu pa so naštetih španski in drugi kolegi, ki so mu pomagali pri izdaji tega zelo obsežnega dela. Po krajši zgodovini raziskav sledita še dva krajša prispevka, oba izpod peresa Alföldyja; prvi obravnava zgodovino in topografijo mesta Tarakone, drugi pa značilnosti tarakonskih napisov. Rimsko mestoce je nastalo na mestu manjše domorodne naselbine že v času druge punske vojne, prvič ga omenja Livij, ki poroča, da je Hasdrubal premagal Rimljane nedaleč od Tarakone.

Tarakona je že zgodaj postala glavno mesto tostranske Hispanije (*Hispania citerior*), rimsko kolonijo v njej pa je ustanovil Cezar. Razcvetela se je v času Avgusta, ko je bilo zgrajenih veliko število javnih zgradb, med drugim tudi cesarskemu kultu posvečeno svetišče; mesto je imelo dva formuma (od tega en provincijski), amfiteater in gledališče, izreden pomen pa je imelo od nekdaj tudi пристanišče. V republikanskem obdobju je poleg Rimljanov v mestu prebivala tudi domorodna elita, pozneje pa prevladujejo latinska imena. Zanimivo je, da so v mestu živeli tudi grško govoreči posamezniki, ki so se priselili iz grških provinc imperija; ti sodeč po ohranjenih grških napisih niti niso bili tako zelo redki, kar je na zahodu imperija značilno le za največja trgovska in kulturna središča.

Tako kot skoraj vsak korpus rimskih napisov tudi ta skriva presenečenja. Med skoraj 400 napisi je tudi nekaj takih, ki so neposredno zanimivi za ilirsko-panonski prostor in severovzhodno Italijo. Pod št. 14, 975 je objavljen počastitveni napis iz časa Septimija Severa (iz leta 198 po Kr.) za senatorja Tiberija Klavdija Kandida (*Ti. Claudius Candidus*), ki je bil v času svoje dolge in zanimive kariere med drugim konzul in vladarski namestnik v provinci tostranska Hispanija (*Hispania citerior*), kjer je na kopnem in na morju poveljeval vojski in mornarici v boju proti upornikom in državnim sovražnikom. Šlo je namreč za čas kmalu po nastopu Septimija Severa, ki so ga za cesarja oklicale legije v Panoniji, že kmalu pa se je moral bojevati proti dvema uzurpatorjema, na zahodu proti Klodiju Albinu (*Clodius Albinus*), na vzhodu proti Pesceniju Nigru (*Pescennius Niger*). Ko se je Pescenij cesarju uprl, je Kandid poveljeval vojski iz Ilirika, ki se je udeležila bojev proti uzurpatorju in njegovim privržencem v Aziji (*expeditio Asiana*). Poleg Hispanije je Kandid namreč upravljal tudi provinco Azijo in Norik.

Pod št. 14, 1031 je objavljen velik podstavek za kip iz apnenca, ki je hkrati tudi nagrobni napis postavljen za Marka Avrelija Lucilija. Lucilij je bil po rodu iz Petovione in vpisan v petovionsko volilno okrožje Papirija (*tribus Papiria*). Bil je član elite vladarske konjenice in stotnik v več legijah, med drugimi v panonski Prvi pomožni (*Adiutrix*), v Drugi Trajanovi, v Štirinajsti Gemini in Sedmi Klavdiji. Živel je 60 let, v vojski pa je služil 40 let. Nagrobnik in kip mu je dala postaviti žena in dedinja Ulpija Juventina.

Prav tako je zanimiv nagrobnik Marka Avrelija Viktorina, ki je bil po rodu iz Emone (14, 1063). Na nagrobniku je označen kot *evocatus*, kar pomeni, da je že kot odsluženi

vojak po opravljenem službovanju ponovno vstopil v vojsko; običajno so ti starejši vojaki uživali določene bonitete oz. so hitreje napredovali. V napisu je natančno navedena njegova starost, ki pa izkazuje razmeroma mladega vojaka: 34 let, 6 mesecev in 18 dni. Službenih let je opravil 15, morda tudi več, kar pa ni znano, ker je številka poškodovana. Nagrobnik sta mu dala postaviti brat Avrelij Marcelin in Avrelija Sabina (morda sestra ali svakinja, verjetno pa ne žena, ker bi bilo to na napisu omenjeno). Oba sta bila tudi njegova dediča. Pod napisom je upodobljena *ascia*, kamnoseško orodje, podobno sekiri oz. kladivu, ki se je uporabljalo pri obdelavi kamna, na rimskih nagrobnikih pa je verjetno imelo simbolični pomen nedotakljivosti groba, čeprav obstaja tudi cela vrsta drugačnih razlag.

Omembe vreden je tudi počastitveni napis za Gaja Kornelija Valenta (*C. Cornelius Valens*), po rodu iz mesta *Pompaelo* (Pamplona), ki se je v času markomanskih vojn mudil pri Marku Avreliju na dvoru, ki je bil tedaj, ok. leta 173 po Kr., v Sirmiju. Tam je Valent kot odposlanec iz tostranske Hispanije pri cesarju urejal finančne zadeve svoje province.

V knjigi je objavljenih še veliko drugih zanimivih napisov; zanimivi so tisti, ki so jih postavili senatorji oz. so jim jih dali postaviti drugi, dalje spomeniki rimskih vitezov, municipalne elite in osvobojenecv. Zelo zgovorni so napisi vojakov različnega ranga, medtem ko so spomeniki navadnih državljanov in peregrinega prebivalstva brez državljanstva zanimivi predvsem za preučevanje imen in imenskih formul. Vsi spomeniki so natančno opisani, navedena je vsa strokovna literatura, v kateri so bili objavljeni, vsa različna čitanja napisov in posebej posameznih problematičnih delov napisa, komentar pa ni vedno izčrpen. To je poleg dejstva, da je knjiga v latinščini, največji primanjkljaj nove izdaje korpusa latinskih napisov. Treba pa je poudariti, da zvezek vsebuje zelo lepe fotografije napisov s tistih rimskih kamnov, ki so se le uspeli ohraniti, sicer pa dobre risbe slabo ohranjenih napisov ter skice tistih, ki so zgubljeni, če so le bile kdaj napravljene v preteklosti.

Marjeta ŠAŠEL KOS

Andreas Kakoschke: *Die Personennamen im römischen Britannien*. Alpha-Omega, Reihe A, Bd. 259. Olms – Weidmann, Hildesheim, Zürich, New York 2011. ISBN 978-3-487-14628-7. 671 strani.

Študenti in raziskovalci, ki se ukvarjajo z rimsko epigrafiko, onomastiko in jezikoslovjem, bi morali poznati dela A. Kakoschke, saj na eni strani prinašajo neprecenljiv vir podatkov in na drugi številna teoretična znanja na temo rimskega imenoslovja, s pomočjo katerega je mogoče ugotavljati tudi migracije in s tem tujce na določenem območju. V zadnjih desetih letih je izšlo že več del s to tematiko: kataloga osebnih imen po provincah (*Die Personennamen in den zwei germanischen Provinzen – 2006, Die Personennamen in der römischen Provinz Gallia Belgica – 2010*) in analize prebivalcev Germanije in Švice. Pred nami pa je naslednja v tej seriji, torej monografija o osebnih imenih v rimski provinci Britaniji.

Gre za izčrpen katalog osebnih imen v rimski provinci Britaniji, ki prinese obsežen pregled vseh v provinci izpri-

čanih družinskih (*gentilicia*) in osebnih (*cognomina*) imen med 1. in 3. stoletjem po Kr. (z izjemo redkih primerov pred tem časom in po njem). Ker želi avtor sliko zaokrožiti, so našla mesto v katalogu tudi imena prebivalcev iz province, ki so bila izpričana zunaj nje, pa naj so bili to pripadniki vojske ali civilisti. Iz istega razloga so bili upoštevani tudi napisi, ki omenjajo osebe, ki so bile v Britaniji v nekem časovnem obdobju samo enkrat, npr. senatorji kakor tudi prokuratorji iz viteškega razreda, pristojni za civilno upravo, ali viteški tribuni ali prefekti, ki so opravljali vojaške ali civilne funkcije. Prav tako so bila vključena imena centurionov, navadnih vojakov ali ljudi z drugimi funkcijami, ki so svojo službo opravljali v Britaniji. Katalog tako predstavi prozopografijo province – pregled vseh poimensko dosegljivih oseb, ki so v Britaniji prebivale ali so se tu daljši ali krajši čas zadrževale.

Katalog v prvi vrsti upošteva kamnite spomenike z napisi. Poleg tega so v katalogu tudi osebe, ki jih antična literatura postavi v provinco Britanijo. Samo deloma pa so upoštevani napisi na drobnih predmetih vsakdanje rabe (*instrumentum domesticum*). Izvor oseb, omenjenih na drobnih predmetih, je namreč negotov, zato branje številnih tovrstnih napisov velikokrat ostaja sporno; v posebnih okoliščinah, npr. če je ime redko, so imena kljub vsemu vključena v katalog.

Zapis za vsako ime je sestavljen iz treh delov: preprosta preglednica z osnovnimi podatki za ime, objave istega imena v drugi relevantni literaturi (OPEL – *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum*, RIB – *The Roman Inscriptions of Britain* ...) in komentar. Avtor uporablja številne kratice in okrajšave, ki uporabnika na začetku begajo, a se jih kmalu navadi. Njihova uvedba je razumljiva, saj je A. Kakoschke želel na pregleden način predstaviti imena in jih opremiti s čim več koristnimi podatki. V komentarju je prikazan tako avtorjev pogled na določeno ime kot tudi bibliografija, ki sodi k posameznemu imenu. Prva imena (*praenomina*) načeloma niso obravnavana posebej, če pa gre za zelo redko izpričano ime, mu avtor posebno pozornost posveti v komentarju.

Ker želi avtor povečati izpovedno moč seznama v pričujočem katalogu (v nasprotju z ostalimi priročniki in indeksi), niso navedena samo posamezna imena in vir, temveč popolno ime [prvo ime (*praenomen*), družinsko ime (*gentilicium*) (+ filiacija + navedba volilnega okrožja) + osebno ime (*cognomen*) ali *nomen simplex + nomen simplex* (očetovo ime)]. Če prostor to dopušča, je ime navedeno tako, kakor se pojavi v napisu, torej z ligaturami, apeksi, delitvijo vrstic in ločilnimi znamenji, a vedno v nominativu. Poleg tega so v katalogu navedeni še kraj in čas najdbe, trenutno mesto hrambe, datacija in – v primeru, če je prepoznaven – status omenjene osebe (vojaška funkcija, poklic, družinska razmerja itd.). Poleg tega je mogoče najti namig na tuj/etnični izvor osebe. Katalog navaja imena po abecednem redu in podaja informacije o jezikovnem izvoru imen (keltski, germanski, latinski, grški itd.). V komentarju je mogoče najti dodatne, omembe vredne posebnosti glede napisov ali imen na njih. K napisom oz. imenom pa je vključena tudi sekundarna literatura. Avtor podrobneje obravnava napise, na katerih so bila izpričana (za Britanijo) redka imena, pa tudi tista, ki so v Britaniji posebej pogosta. Prav tako več pozornosti nameni napisom, kjer je naveden tudi izvor (*origo*) ali kakšna druga posebnost.

Kakoschke se teoretično na tem mestu s problemi onomastike in prozopografije sicer ne ukvarja, a vendar se problemov dotakne ter sproti opozarja na relevantno literaturo. Pri posameznih imenih se tako srečamo s pojmi Deckname (prevedeno ime) in pseudogentiliciji, na katere sproti jasno opozarja, pri čemer navede tudi avtohtono ime, iz katerega je nek pseudogentilicij nastal. Pri posameznih imenih avtor doda tudi njihov jezikovni izvor, kar nam pri številnih imenih keltskega izvora lahko pomaga tudi pri preučevanju dvojezičnosti na prostoru rimske province Britanije, kar je tematika, ki je v zadnjem času postala bolj zanimiva in se je je mogoče lotiti prav s pomočjo napisov ter domačih imen na določenem območju.

Pri zbiranju gradiva avtor pritegne delo "Names on terra sigillata" B. R. Hartleya in B. M. Dickinsona, izdajo rimskih napisov Britanije (t.i. *RIB*) ter *OPEL*. Tako imamo prvič na enem mestu zbrana vsa imena ene province, kar omogoča hitrejši in lažji študij imenskega materiala, obenem pa katalog imen predstavlja osnovo za mnogovrstne analize s področja onomastike, prozopografije, migracij v antiki, jezikovnega izvora imen itd. Gradivo, ki je zbrano na enem mestu, se ponuja in čaka na natančnejšo obdelavo. Pri tem so mogoče primerjave z nekaterimi drugimi provincami, za katere je avtor podobne kataloge že pripravil, kmalu se obetajo tudi še novi katalogi imen po provincah in s tem nove primerjave ter analize (leta 2012 naj bi izšel katalog osebnih imen v provinci Norik, ki je za nas še toliko bolj zanimiv).

Avtor si je s tem katalogom (in drugimi že izdanimi oziroma načrtovanimi) zadal težaško delo, ki je z rezultatom, torej v našem primeru 671 strani obsegajočim katalogom, gotovo nagrajeno. Morda se zdi, da cena knjige (približno 250 EUR) ni sorazmerna z vsebino, vendar bodo katalogi osebnih imen po posameznih provincah gotovo kmalu predstavljali osnovni pripomoček za onomastične in prozopografske raziskave v rimskem imperiju, zato je nakup teh knjig neobhoden posebej za knjižnice z epigrafsko in onomastično literaturo.

Julijana VISOČNIK

Martina Paul: *Fibeln und Gürtelzubehör der späten römischen Kaiserzeit aus Augusta Vindelicum/Augsburg.* Münchner Beiträge zur Provinzialrömischen Archäologie 3, Reichert Verlag, Wiesbaden 2011. ISBN 978-3-89500-783-5. 162 strani, 18 tabel.

V tretjem zvezku serije *Münchner Beiträge zur Provinzialrömischen Archäologie* so predstavljene fibule in pasna oprema iz obdobja od poznega 3. do sredine 5. st. iz mesta *Augusta Vindelicum* – današnjega Augsburga.

Augusta Vindelicum leži na visoki terasi ob sotočju rek Wertach in Lech, pribl. 35 km južno od Donave, v rimski provinci Reciji. Ker ležijo ostanke pod današnjim Augsburgom, je topografija rimskega mesta slabo poznana. Poleg modernih pozidav je rimske ostanke prizadela tudi sprememba toka reke Lech, tako da so veliki deli na vzhodnem obrobju mesta izgubljeni. A kljub temu je, posebno po ustanovitvi spomeniške službe leta 1978, kontinuirano terensko delo prineslo pomembna nova spoznanja o razvoju mesta ter bogate najdbe.

Obsežno poglavje o topografiji in razvoju mesta od sredine 2. st. dalje povzema do sedaj objavljene ugotovitve o poselitvi v rimskem obdobju. Kastel na tem mestu je dokumentiran že od poznoavgustejskega oz. zgodnjeterijskega obdobja. Mesto je bilo v času markomanskih vojn obdano z obzidjem, ki je zajemalo okrog 85 ha. Potek obzidja je jasen na jugu in zahodu, na severu in vzhodu pa le domneven. Leta 179 je bila v bližnjem Regensburgu (*Reginum*) stacionirana *legio III Italica*, medtem ko je bil civilni sedež province Recije v tem obdobju v mestu *Augusta Vindelicum*. Tu je z več napisi dokumentiran sedež upravitelja province tudi v pozni antiki.

Od vlade Trajana dalje so bile stavbe v mestu kamnite. Od javnih stavb srednjega cesarstva so ohranjeni ostanke dveh term, kot tempelj interpretirana stavba ob *porta principalis sinistra*, tržnice in skladišča.

Markomanske vojne pomenijo začetek nemirnega obdobja, ki ga zaznamujejo pogosti germanski vpadi. Močan germanski vpad je mesto prizadel v štiridesetih letih 3. st., ko je bilo porušeno predmestje na območju Sv. Križa. Predmestje si tu ni nikoli več opomoglo, obnovljene pa so bile obrambne naprave. Kljub omenjenemu opustošenju nekateri bogati grobovi iz sredine 3. st. kažejo na relativno blagostanje provincialne prestolnice. Uničujoče vpade Semionov in Jutungov, ki so segli vse do severa Italije, dokumentira oltar Marka Simplicinija Genialisa (*M. Simplicinius Genialis*), posvečenega 11. 9. 260, ki prikazuje dvodnevno bitko, po kateri je bilo osvobojenih več tisoč ujetih Italikov. Del na oltarju omenjenih enot je bil verjetno stacioniran v Augsburgu. V šestdesetih in sedemdesetih letih se vpadi Germanov nadaljujejo. Napis Proba iz leta 281 po Mackensenu dokazuje ponovno vzpostavitev civilne infrastrukture v mestu in ne gradnje limesa Donava–Iler. Na ponovne vpade odgovori cesar Dioklecijan z uspešnim pohodom proti Alamanom.

V času zgodnjega 4. st. je bila Recija del prefekture *Italia* in je pripadala diecesi *Italia annonaria*. Konstantin je Recijo razdelil na dva dela in *Augusta Vindelicum* je postala glavno mesto novonastale province *Reatia Secunda*. Sedež vojaškega poveljstva za obe Reciji je v Regensburgu, v Augsburgu pa poleg civilne uprave ostane še zakladnik in sedež vojaških skladišč, v katerih so hranili in razdeljevali davke v blagu, dragocene kovine in tudi vojaško opremo.

Izgradnji limesa okr. leta 300 sledi kratkotrajno obdobje miru. V konstantinskem obdobju je bilo obzidje utrjeno z zunanji stolpi in širšim jarkom. Mesto so ponovno prizadeli vpadi Svebov 357 in Jutungov 358, po sredini 4. st. je v njem dokumentiranih več novih zgradb. Zadnja prenova obzidja je na podlagi Honorijevega novca datirana v pozno 4. st., dve zakladni najdbi novcev iz zgodnjega 5. st. pa znova kažeta na germanske vpade.

Mnenja o neposredni kontinuiteti mesta iz poznorimskega obdobja do današnjih dni so deljena. V njen prid govori npr. kult svete Afre, mučenice iz časa Dioklecijana, vendar manjkajo arheološki materialni dokazi (npr. starokrščanska cerkev). Prvi dokazi za škofijo v Augsburgu tako izvirajo šele iz poznega 8. oz. zgodnjega 9. st., a novejša raziskave so kljub temu dale nekaj najdb, ki verjetno kažejo na obstoj krščanske skupnosti v pozni antiki (oljenke, steklena skodela z motivom Adama in Eve ...). Njeni člani so verjetno pokopani v številnih grobovih (večinoma brez pridatkov)

v okolici cerkve Sv. Ulrika in Afre. Na poselitev vsaj še do sredine 5. st. kaže tudi nekaj najdb afriške sigilate.

Rimska prisotnost do sredine 5. st. tako ni več vprašljiva, prehod v zgodnjerednjeveško obdobje pa zaradi skromnih najdb ostaja nejasen.

Največji del knjige obsega tipološka analiza gradiva (fibule, pasne garniture). Med fibulami prevladujejo tiste s čebulastimi gumbi (44 od 48 vseh obravnavanih fibul), pojavljajo pa se tudi obročasta fibula in samostrelne fibule.

Dve najdeni fibuli sodita v prehodno obliko od fibul na šarnir k fibulam s čebulastimi gumbi. Gre za obliko, ki je bila v preteklosti razvrščana po različnih kriterijih, zato ji avtorica posveti obsežno poglavje. V njem kritično ovrednoti starejše delitve in datacije (Böhme, Riha, Pröttel). Posebno pozornost nameni analizi fibul tipa Richborough, ki se v velikem številu pojavljajo v Angliji, poleg tega so poznane tudi na območju limesa. Fibulo iz Augsburga postavi na konec razvoja fibul tega tipa in jo datira v 70. in 80. leta 3. stoletja.

42 fibul sodi v skupino fibul s čebulastimi gumbi. Osnovna Kellerjeva tipologija je bila večkrat kritizirana, a Pröttel jo je kljub temu obdržal za osnovo svoje nove razdelitve, v kateri je združil nekatere slabo razločljive tipe in nekatere preimenoval oz. postavil na novo. Pröttlova tipologija je danes splošno sprejeta.

Fibule s čebulastimi gumbi se pojavljajo tako na civilnih kot vojaških najdiščih. Zaradi njihove precejšnje uniformiranosti so domnevali, da so jih izdelovali v nekaj velikih delavnicah (Swift, Patek, Riha, Feugère), vendar te še niso arheološko dokazane. Trenutno se zdi verjetnejša teza, da so jih izdelovali v več manjših delavnicah. Njihovo uniformnost je mogoče razložiti s posnemanjem, pri čemer so za vzor služile fibule iz dragocenih kovin. Proizvodnja fibul s čebulastimi gumbi iz dragocenih kovin je bila državno nadzorovana, bronaste pa so izdelovali brez državnega nadzora.

Diskusija poteka tudi o nosilcih fibul s čebulastimi gumbi. Glede na upodobitve in pisne vire so jih nosili vojaški in cerkveni dostojanstveniki. Zgodovinsko je izpričano, da so oficirji že v 3. st. nosili fibule iz dragocenih kovin. Od tetrahije dalje se fibule s čebulastimi gumbi pojavljajo tudi v grobovih civilnih uradnikov. Očitno se je takrat krog nosilcev fibul s čebulastimi gumbi razširil. Začele so se pojavljati izven vojaških kontekstov, tudi v manjših podeželskih naselbinah, kar bi lahko pojasnili z naseljevanjem civilnih uradnikov in veteranov. K diskusiji o nosilcih teh fibul je treba pritegniti tudi nekaj fibul iz otroških in ženskih grobov. Zabehlicky domneva, da gre v teh primerih za zapuščino, kar potrjuje velik pomen teh fibul v poznorimski družbi.

Fibule s čebulastimi gumbi so torej znak prisotnosti vojakov ter uradnikov in ne dokaz za prisotnost vojaških enot, saj nosilci teh fibul niso bili nujno povezani z vojsko.

Sledi obsežna obdelava vseh v Avgusti Vindelikov najdenih fibul s čebulastimi gumbi. Avtorica jih predstavi v najdiščnih kontekstih in jih primerja z analogijami po imperiju. Glede na datirane kontekste poskuša potrditi ali izboljšati njihovo datacijo.

Fibule tipa Keller/Pröttel 1 imajo pravokotno nogo, okrašeno z geometričnim motivom. Lok je daljši od noge. Pröttel jih je datiral v čas 280–300, kar potrjujejo tudi konteksti fibul iz Augsburga, kjer je bilo najdenih 10 primerkov.

Fibule tipa Keller/Pröttel 2 imajo paralelno potekajočo nogo, ki je po pravilu krajša kot lok. Gumbi so večinoma fasetirani. Keller je tip datiral v čas med letoma 310 in 350, Pröttel pa med 300 in 340. V omenjeni časovni okvir sodijo tudi vsi štirje primerki iz Augsburga.

Za fibule tipa Keller/Pröttel 3/4 je značilna dolga pravokotna do trapezoidna noga, daljša od loka, čebulice so debelejše kot daljše. Pröttel je tip razdelil na štiri variante (A–D). Ena izmed fibul iz Augsburga ustreza tipu 3/4A, po Pröttlu datiranem v drugo četrtino 4. st. Fibule tega tipa se pojavljajo vse do sredine 4. st. Šest fibul pripada tipu 3/4B, datiranem kmalu po sredini 4. st. Avtorica je primerjala kontekste iz Augsburga, datirane z novci in ugotovila, da se te fibule enakovredno pojavljajo v prvi in drugi polovici 4. st. z začetkom okrog leta 330. Fibule tipa 3/4C so v Augsburgu zastopane z dvema primerkoma. Datirane so v čas med letoma 330 in 380. Fibule so tipološko sorodne tipu 5, kar njihovo datacijo povzdigne še na začetek 5. st. Fibule tipa 3/4D so zastopane s šestimi primerki. Pröttel domneva, da je tip tipološko in kronološko mlajši od tipa 3/4C in jih datira v čas med letoma 330 in 400, nekateri primerki so lahko v uporabi še v zgodnjem 5. st.

Fibulam tipa Keller/Pröttel 5 pripadajo ena popolnoma ohranjena fibula in štirje fragmenti. Iz bronaste pločevine izdelane in pozlačene fibule imajo širok, strm lok in voluminozne čebulaste gume. Široka noga je približno tako dolga kot lok. Fibule tega tipa se v časovno določljivih kontekstih pojavljajo od sredine 4. st. dalje in segajo še v zgodnje 5. st.

K spektru poznorimskih fibul iz Avguste Vindelikov sodi tudi obročasta fibula z zaviti konci in rombičnim presekom (tip Fowler C, Böhme 51B, Jobst 36 A, Riha 8.2.4). Datacije obročastih fibul se sicer med avtorji nekoliko razlikujejo, je pa to tipičen nakit 4. st., ki je v uporabi tudi še na začetku 5. st. Fibula iz Augsburga je stara najdba brez natančnih najdiščnih podatkov.

Najdene so bile tudi tri samostrelne fibule, od tega ena z gumbi na loku. Gre za fibule, ki se na območju Germanije pojavljajo od sredine 3. st. naprej in veljajo za del ženske noše. Iz njih se konec 5. in v začetku 6. st. v jugovzhodnoalpskem in balkanskem prostoru razvijejo tako imenovane samostrelne fibule pozne sheme, značilne za staroselska okolja.

Drugo največjo skupino poznorimske opreme predstavljajo pasne garniture. Iz Augsburga je poznanih 34 delov poznorimskih pasnih garnitur, osem od njih izvira iz grobov. Rimske pasne sponne in okove so verjetno, podobno kot fibule s čebulastimi gumbi, izdelovali v več manjših delavnicah v rimskih kastelih in tudi v civilnih naselbinah. Imitacije garnitur, okrašenih s klinastim vrezom, so izdelovali tudi v naselbinah izven meja imperija. V pozni antiki so pasne garniture nosili tako vojaki kot uradniki. Razlika v stopnji pomembnosti je bila vidna pri kvaliteti izdelave in uporabi dragih kovin.

Pet pasnih spon spada v skupino spon z ovalnim okovom. Izstopa srebrna spona z ovalnim okovom in reliefnim okrasom na tečaju, ki je bila najdena v grobu skupaj s srčastim jermenskim jezičkom. Grob je na podlagi najdb in startigrafije datiran v 2. polovico 4. oz. na začetek 5. st. Iz uničenega groba izvira spona v obliki črke D, ki pripada varianti a po Kellerju oz. vrsti 1, obliki A in tipu a po

Sommerju. Najdena je bila še relativno majhna spona v obliki črke D, ki ima obroč pravokotnega preseka z žlebom na spodnji strani, ter trije ovalni okovi.

Zastopane so tudi spone s pravokotnimi okovi. Dve imata obroč v obliki črke D in pravokotni okov s po dvema zakovicama. Trn je pri obeh vzdolžno fasetiran in se zaključuje koničasto. Ena spona ima obroč v obliki črke D z železno polosjo in okov, okrašen s punciranimi krožci. Najdena sta bila še dva pravokotna okova.

Spona s polkrožnim obročem ima zaključke v obliki močno stiliziranih živalskih glav, okov manjka.

Zastopani so tudi jermenski okovi. Dva sodita v skupino krilatih okovov, ki so se nosili v garniturah z različnimi sponami. Ker sta okova posamični najdbi, jima ni mogoče določiti ustrezne pasne sponse. Najden je bil tudi podolgovata pasni okov, okrašen s fasetiranjem, žlebljenjem in dvema krožnima očescema.

Iz Avguste Vindelikov izvira tudi pet srčastih jermenskih zaključkov, datiranih v zadnji dve tretjini 4. in v zgodnje 5. st.

Dva okova sta okrašena s klinastim vrezom. Pravokotni okov bi lahko pripadal petdelnim pasnim garnituram tipa Böhme A ali garnituram tipa Vieuxville. Romboidni okov verjetno pripada eni od pasnih garnitur tipa Böhme A ali B.

Popolnoma ohranjena je pasna spona z ovalnim obročem in pravokotnim okovom. Obroč in okov sta okrašena s punciranimi, nasprotno postavljenimi trikotniki. Kochova uvršča sponse z motivom volčjih zob v tip Veringenstadt z največjo zastopanostjo v južni Nemčiji in severni Galiji ter jih datira v desetletja okrog leta 400. Zaradi njihove številčnosti na alamanskem območju se zdi verjetnejša datacija v prvo polovico in do sredine 5. st.

Pasna spona s pravokotnim obročem, ki ima na obe strani podaljšano prečko okvirja, in s pravokotnim okovom, okrašenim s punciranimi krožci, je zaenkrat edinstvena najdba. Najdiščni podatki niso znani, zato je najdba datirana glede na datacijo garnitur s punciranim okrasom v prvo polovico 5., morda do sredine 5. st.

Najdeni so bili še trije cevasti okovi in dva podolgovata okova s privzdignjenim osrednjim delom.

V zadnjem poglavju avtorica izvednoti rezultate tipološke analize. Prisotnost vojske že v predtetrahničnem obdobju kažeta dve fibuli prehodne oblike od fibul na šarnir k fibulam s čebulastimi gumbi. Z desetimi primerki so zastopane fibule s čebulastimi gumbi tipa Keller/Pröttel 1, značilne za obdobje tetrahnije. Najpogostejša oblika fibul s čebulastimi gumbi so fibule tipa Keller/Pröttel 3/4, značilne za drugo polovico 4. in začetek 5. st., kar ustreza že poznani sliki iz Recije. Nerazločljiva ostaja odsotnost fibul tipa Keller 6, ki pomenijo znak prisotnosti visokih civilnih in vojaških uradnikov v prvi polovici 5. st.

Med pasno opremo je zaslediti le nekaj primerov, ki jih je mogoče datirati že v obdobje tetrahnije. Za večino posamičnih najdb pasne opreme je mogoča le dokaj splošna datacija. Najmlajše so najdbe garnitur s klinastim vrezom in punciranim okrasom, datirane do sredine 5. st. Odprto pa ostaja vprašanje, ali lahko o rimski prisotnosti v mestu domnevamo še po sredini 5. st., saj drobne najdbe tega ne potrjujejo. Tako tudi po analizi najdb še vedno ostaja nerešeno vprašanje poselitve po sredini 5. st. Trenutno kaže, da je bilo življenje omejeno na majhno, delno krščansko skupnost, preko katere je preživel kult Afre.

Avtorica se ukvarja tudi z izvorom ter razširjenostjo fibul in pasne opreme. Neposrednih dokazov za izdelavo fibul in pasne opreme v Avgusti Vindelikov ni, čeprav bi jo lahko pričakovali. Nekaterim predmetom pa je s precejšnjo verjetnostjo mogoče določiti izvor (npr. prehodna oblika od fibul na šarnir k fibulam s čebulastimi gumbi, spona z zaključki v obliki živalskih glav, ločne fibule tipa Leutkirch ...).

Analiza razprostranjenosti fibul in pasnih garnitur na območju mesta je pokazala, da v 4. in tudi še v 5. st. ni prišlo do zmanjšanja mestnega ozemlja. Vsaj občasno vojaško prisotnost v mestu je mogoče domnevati najmanj do prve tretjine, morda pa je še celo do sredine 5. stoletja.

Zvezdana MODRIJAN

Franz Mandl (mit einem Beitrag von Gerhard W. Mandl): *Felsbilder. Österreich - Bayern. Nördliche Kalkalpen*. Forschungsberichte der ANISA 4, ANISA, Verein für alpine Forschung, Haus im Ennstal 2011. ISBN 978-3-901071-23-2. 360 strani.

Po manj kot letu dni je pred nami že nova knjiga zelo aktivnega avstrijskega združenja za preučevanje arheologije v Alpah, ANISA – Verein für alpine Forschung. Doslej smo serijo *Forschungsberichte der ANISA* poznali predvsem po rednih izdajah zbornikov oziroma večavtorskih monografijah: Königreich-Alm. Dachsteingebirge. 3500 Jahre Almwirtschaft zwischen Gröbming und Hallstatt (2007); Almen im Visier. Dachsteingebirge, Totes Gebirge, Silvretta (2009); Archäologie in den Alpen. Alltag und Kult (2010). Tokratna izdaja je monografija, njen glavni avtor Franz Mandl pa je tudi gonilna sila združenja.

Knjiga ima naslov *Slike v kamnu* (ali stenske slikarije, kot jih včasih imenujemo v slovenskem jeziku). Obravnavani spomeniki so predvsem izraz nepisane ljudske kulture preteklih stoletij, nekateri prazgodovinski primerki s t. i. *retijskimi napisi* pa hkrati dokazujejo, da gre za mnogo starejši pojav z zelo dolgo preteklostjo.

Raziskava temelji na izjemno zajetnem korpusu 1200 spomenikov, v knjigi je s fotografijami in kratkimi opisi predstavljena približno tretjina vseh. Cilj knjige je predstaviti stanje raziskav na karseda reprezentativnem vzorcu z območja današnjih avstrijskih dežel Spodnja Avstrija, Zgornja Avstrija, Štajerska, Solnograška, Tirolska, Vorarlberg in deloma tudi Bavarska.

Na začetku je bralec na kratko seznanjen z geografskim in geološkim pregledom območja raziskav, ki mu sledi njihova strnjena zgodovina. Sledi prikaz najpogostejših oblik najdišč, hkrati pa je predstavljena tudi problematika njihove spomeniške zaščite.

Sledi geološka analiza procesa staranja oziroma propadanja teh spomenikov zaradi vremenskih vplivov (avtor Gerhard W. Mandl). Prikazana je tudi uporabljena metoda dokumentiranja, predvsem postopkov razpačevanja (t. i. rektificiranja) fotografij in 3R-laserskega snemanja.

Na podlagi analize sledov procesov staranja na posameznih vrezih je možno določanje relativne starosti. Primerjalne analize so pokazale, da plitvi vrezji v apnenec po nekaj stoletjih niso več prepoznavni, če ne ležijo na zaščiteni legi. Večina gradiva je tako datiranega v pozni srednji in novi vek.

Večji del knjige je namenjen predstavitvi tipičnih primerov slik v kamnu, ki so tipološko razporejeni v sklope *ljudska verovanja, ljudska umetnost, stene, vozli, napisi* (v tem poglavju so zastopani tudi prazgodovinski retijski napisi in rimskodobni napisi), *simboli, drevesa, krščanski simboli, trikotniki, dlani, podkve, geometrični motivi, lestve, ljubezenski in spolni simboli, mlini, pentagrami, stolpi, orožje, orodje, kompleksne predstave, živali, lovski prizori in ljudje*. Opisan tipološki izbor je podkrepjen s tabelami, kjer so posamezni prizori vsakega sklopa predstavljeni z dokumentarno risbo.

Knjiga se zaključuje z napotki za obisk izbranih najdišč, spletnimi viri ter s seznamom izbrane literature. Je odličen priročnik ter dobro izhodišče, da se seznanimo s tematiko slik v kamnu v alpskem svetu. Kljub temu da knjiga nima širših ambicij, sem kot bralec pogrešal kartografske podlage. Uvodna poglavja (predvsem poglavje o metodologiji dokumentiranja) in izjemno kakovostno fotografsko gradivo pa so zagotovilo, da bo zbrano gradivo v prihodnosti lahko uporabljeno za znanstveno analizo, ki si jo ta izjemno zanimiva in izpovedna tematika zagotovo zasluži.

Benjamin ŠTULAR

PhilipVerhagen, Axel. G. Posluschny in Alžběta Danielsová (ur.): *Go Your Own Least Cost Path. Spatial technology and archaeological interpretation. Proceedings of the GIS session at EAA 2009, Riva del Garda*. BAR. International Series 2284, Arhaeopress, Oxford 2011. ISBN 978-1-4073-0861-6. 77 strani, barvne ilustracije.

Kot pove že naslov "Pojdi po svoji optimalni poti. Prostorke tehnologije in arheološka interpretacija. Zbornik GIS sekcije na konferenci EAA 2009, Riva del Garda" gre za publikacijo prispevkov konference. Natančneje, gre za sekcijo o uporabi in interpretaciji geografskih informacijskih sistemov (GIS) v arheologiji krajine. V razmeroma tankem zvezku pri nas še vedno priljubljenega "BAR-a" najdemo sedem prispevkov z odličnimi barvnimi ilustracijami: *Incorporating GIS Methodological Approaches in Heritage Management Projects* (J. H. Altschul et al.), *GIS and the Evaluation of Natural and Cultural Sites during the Planning Process. The Eskilstuna Project* (W. Bondesson et al.), *Reconstruction of the Early and Middle Neolithic Settlement Systems in the Upper Dvina Region (NW Russia)* (A. Mazurkevich, E. Dolbunova), *Pollen and Archaeology in GIS. Theoretical Considerations and Modified Approach Testing* (A. Danielisová, P. Pokorný), *Following Roman Waterways from a Computer Screen. GIS-based Approaches to the Analysis of Barcino's Aqueducts* (H. A. Orengo, C. Miro i Alaix), *Sherds on the Map. Intra-site GIS of the Neolithic Site of Bylany (Czech Republic)* (P. Květina, M. Končelová), *Pyrotechnology or Fires. Spatial Analysis of Overtired Pottery from the Late Bronze Age Settlement in Turnov - Maškovy zahrady (NE Bohemia)* (R. Thér, J. Přostedník).

Prispevki so razdeljeni v tri tematske sklope. Prva dva prispevka sta s področja upravljanja s kulturno dediščino. Prvi (Altschul et al.) prikazuje arheološki napovedni model, ki je vreden pozornosti predvsem zaradi izbire

lokacije v Senegalu. Gre za področje z odlično ohranjenim arheološkim zapisom in etnografskimi podatki, o katerih pa skorajda ni arheoloških podatkov. Nakazan je zanimiv potencial projekta, tako imenovano modeliranje z agenti (*ang. agent based modelling*) kot tudi s stališča populazacije dediščine. Žal pa je prispevek zgolj napoved in (še?) ne prinaša rezultatov.

Drugi prispevek (Bondesson et al.) je za slovensko arheologijo zanimiv predvsem zaradi tega, ker prikazuje eno možno rešitev implementacije Evropske konvencije o krajini. Vendar je ponujen konvencionalni pristop, ki rešuje le del problematike.¹

Sledijo tri regionalne GIS-študije. Tradicija uporabe GIS-ov v arheologiji je najdaljša ravno v tovrstnih študijah in vedno znova velja poudariti pionirsko vlogo slovenskih raziskovalcev.²

Prvi prispevek (Mazurkevich, Dolbunova) je za slovenske raziskovalce lahko zanimiv zato, ker študijo gradi na rekonstrukciji paleojezera Sennica na ruskem zahodu. Uporabljene metode sicer sodijo v železni repertoar vsake GIS-analize, a rezultati so kljub temu – ali morda ravno zato – zanimivi.

Naslednji prispevek je mnogo bolj inovativen, saj je eden prvih, ki skuša v GIS-okolju združiti pelodne analize in arheološke podatke. Metodo bo potrebno še nekoliko nadgraditi, vendar so rezultati že sedaj izjemni in kažejo eno izmed smeri razvoja pelodnih analiz. Vsekakor je to najboljši prispevek v knjigi.

Zadnji prispevek v tem sklopu (Orengo, Miro i Alaix) predstavlja študijo akvadukta na področju moderne Barcelone in ga lahko ocenimo podobno kot knjigo v celoti: soliden prispevek z zanimivim rezultatom, ki ne prinaša posebnih presežkov.

V zadnjem delu knjige sta predstavljeni GIS analizi najdišč. Najprej najdemo prispevek (Květina, M. Končelová) o prostorski analizi lončenine v neolitski naselbini, zadnji prispevek (Thér, Přostedník) pa govori o fenomenu t. i. sekundarno ožgane keramike v bronastodobnih najdiščih na vzhodnem Češkem. Obe analizi sta sicer metodološko zanimivi, rezultat pa je pri obeh skorajda trivialen. Prva analiza namreč z zapletenim pristopom skuša oceniti, ali je plast lončenine v jami konkavnega ali konveksnega preseka, druga pa, ali se položaj sekundarno ožganih odlomkov ujema s položajem stavb. Oba rezultata bi lahko "prebrali" tudi iz klasične arheološke risbe preseka in tlorisa.

O knjigi kot celoti poleg povedanega lahko zapišemo še, da gre za sicer naključen, a zelo zanimiv in izpoveden presek GIS-študij v evropski arheologiji. Nič več in nič manj.

Opombe:

¹ Več o tej temi: B. Odar, Brezzoba Evropska konvencija o krajinah. Historične krajine in njihova zaščita, *Delo*, 3. 12. 2009, str. 26; B. Štular, Historična karakterizacija krajine / Historical Landscape Characterisation, *Varstvo spomenikov* 46, 2011, 116–144; S. Kelleher in B. Štular, Urban historic landscape characterisation in practice: Oldbury town centre case study, *Arheo* 26, 2009, 125–139.

² Predvsem: V. Gaffney in Z. Stančič, *GIS approaches to regional analysis: A case study of the island of Hvar* (Ljubljana 1991). Pa tudi: J. Dular, B. Slapšak, Z. Stančič in S. Tecco Hvala, Arheologija in GIS, v: *Dela. Oddelek za geografijo*

Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani (Ljubljana 1992) 213–222; K. L. Kvamme, K. Oštr, Z. Stančič in R. Šumrada, *Geografski informacijski sistemi* 1997 (Ljubljana 1997).

Benjamin ŠTULAR

Marc Lodewijckx in Rene Pelegrin (ur.): *A View from the Air. Aerial Archaeology and Remote Sensing Techniques. Results and opportunities*. BAR. International series 2288, Archaeopress, Oxford 2011. ISBN 978-1-4073-0865-4. 182 strani, barvne in črno-bele ilustracije.

Zbornik "Pogled iz zraka: arheologija iz zraka in tehnike daljinskega zaznavanja. Rezultati in priložnosti" je nesrečen. To pa je tudi skorajda vse, kar izvemo v uvodu izpod peresa prvopodpisanega urednika. Kljub letnici objave 2011 knjiga namreč prinaša prispevke s konference Aerial Archaeology Research Group's (AARG) leta 2005.

Knjigo smo torej brali v tej časovni perspektivi. *Oscar Aldred* in *Elín Ósk Hreiðarsdóttir* sta napisala zanimiv pregled zgodovine in stanja daljinskega zaznavanja v islandski arheologiji, ki ga ilustrirata z nekaj izjemnimi primeri iz regije Mývatn na severovzhodu Islandije. *Filomena Boemi* opisuje nacionalno zbirko zračnih posnetkov "ICCD-aerofototeca nazionale" v Italiji, ki je lahko zanimiva za tiste arheologe, ki delujejo na skrajnem zahodu Slovenije. *Martin J. F. Fowler* opisuje izjemno zanimivo področje: arheologijo hladne vojne. Ali je preučevanje satelitskih posnetkov izpred manj kot pol stoletja res arheologija, sicer ostaja odprto vprašanje, saj tiskane slikovne vire tradicionalno uvrščamo med zgodovinske vire. V vsakem primeru je bila tema v preteklih letih v arheologiji zelo odmevna in dobro sprejeta. *Ivan Kuzma* predstavlja najdišča, odkrita na letalskih posnetkih v slovaškem delu Podonavja. *Peter J. Leeming* opisuje uporabo historičnih letalskih posnetkov pri preučevanju škotskega otočja Orkney. Tematika seveda ni zastarala, več arheoloških podatkov pa prinaša prispevek istega avtorja iz leta 2010. Prispevek v soavtorstvu obeh urednikov prinaša šolski primer odlične sistematične raziskave rimskega podeželja v centralni Belgiji. *Helen Saunders* opisuje prazgodovinsko ograjeno ulico (*ang.* causeway enclosure) v angleškem Essexu. Tema je bila v času pisanja zelo popularna in tudi danes ni izgubila privlačnosti. Se pa zdi, da je članek preveč površen, da bi si bralec ustvaril solidno podobo o arheologiji, in hkrati premalo sistematičen, da bi pustil celosten vtis o projektu.

Opisani prispevki so vsi po vrsti vredni branja, saj tematike niso časovno občutljive.

Moirra Greig predstavlja drugačno uporabo zračnih posnetkov: kot orodje za ozaveščanje kmetovalcev o arheološki dediščini. Gre za zelo zanimiv in še vedno svež pristop k ohranjanju arheološke dediščine. To je tudi edini prispevek v knjigi, ki je s časom celo pridobil na informativnosti, saj je avtorica vključila kratek *Post Scriptum*, v katerem predstavi dolgoročne učinke.

Skupina avtorjev *Véronique de Laet*, *Etienne Paulissen* in *Marc Waelkens* predstavlja poizkus avtomatskega prepoznavanja arheoloških objektov na satelitskih posnetkih na helenističnem najdišču Sagalassos v jugozahodni Mali Aziji. Avtorji ponujajo nekaj zanimivih nastavkov brez "dokončnih" rešitev, ki bi jih lahko uporabili v manj monumentalni

srednjeevropski arheologiji. V vmesnem času rešitve kljub znatno boljši ločljivosti satelitskih posnetkov ni in raziskave so se usmerile v "polavtomatsko" nadzorovano klasifikacijo (*ang.* supervised classification). *Rosa Lasaponara* in *Nicola Masini* sta predstavila svoj pogled na uporabo visokoločljivih satelitskih posnetkov satelita Quickbird v arheologiji. Menita, da je prednost teh posnetkov v primerjavi z letalskimi v tem, da jih je lažje georeferencirati in pokrivajo veliko območje. Po našem mnenju sta oba zaključka napačna, saj se v tem pogledu letalski in satelitski posnetki ne razlikujejo. Ena izmed pomembnejših razlik v času "ponovnega rojstva" fotogrametrije je način zajemanja podatkov: moderni sateliti podatke pogosto zajemajo v pasovih širine 1 celice, ki so nato "zlepljeni"; zato so ti podatki neuporabni za fotogrametrijo, čeprav so za človeško oko po obdelavi enaki letalskim posnetkom. Kot se je pokazalo v vmesnem času, je revolucijo v uporabi visokoločljivih satelitskih posnetkov prinesla predvsem neovirana dostopnost le-teh preko uslug, kot so GoogleEarth, Bing, Terraserver ipd. Skupina avtorjev pod vodstvom *Maartena Vergauwena* predstavlja metodo ustvarjanja virtualne podobe krajine z zračnih posnetkov za potrebe vizualizacije dediščine. Tehnologija tega projekta je žal popolnoma zastarela, predvsem zaradi napredka na področju fotogrametrije. Nekoliko boljše rezultate danes lahko dosežemo s 95 odstotkov manjšim vložkom znanja in časa. Slednji trije prispevki so večinoma tehnološko-metodološke narave in so tako v preteklih petih letih žal precej zastarali. Kar je škoda, saj so bili vsi trije v času pisanja res vrhunski.

Le dva prispevka so avtorji pred objavo posodobili. V prvem avtorja *Anthony Corns* in *Robert Shaw* predstavita izjemen primer dobre prakse celotnega sistema uporabe podatkov daljinskega zaznavanja: od pridobivanja, hranjenja in dostopanja do podatkov do uporabe, tako za raziskovalne namene kot tudi za predstavljanje arheološke dediščine. Avtorja *Christoph* in *Helen Peeters* bralca v kratki predstavitvi spomnita na uporabnost starih satelitskih posnetkov za preučevanje področij, ki so bila v zadnjih desetletjih podvržena večjim spremembam. V tem primeru je raziskovano egipčansko grobišče Dayr al-Barshā na širšem območju Kaira.

Karl Cordemans opisuje sicer zanimiv primer upravljanja s kulturno krajino v Belgiji, ki pa s tematiko knjige nima kaj dosti skupnega.

Kaj reči o knjigi kot celoti? Knjiga prinaša dober pregled stanja metod daljinskega zaznavanja leta 2005. Glede na nekatere težave v preteklosti je potrebno pohvaliti zelo visoko kakovost tiska in slikovnega gradiva. Žal pa kakovost vsebine prispevkov niha, sistematika izbranih tem pa ni povsem jasna. Ko dodamo še dejstvo, da so nekateri izmed najboljših prispevkov danes že zastareli, lahko knjigo priporočimo v branje le tistim začetnikom, ki nimajo dostopa do kakega izmed preglednih del, ali specialistom, ki jih zanima prav vse, kar se dogaja na tem področju. Dejstvo, da niti urednika svojega prispevka za objavo nista posodobila, pa je tudi zgovorno.

Benjamin ŠTULAR